

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

હિમાલયની યાત્રા.

૮૧

નાની વયમાંજ પુસ્તકો ફેં . વિદ્વાન પુરુષોના મુખે હિમા-
લયના દિવ્ય અને પવિત્ર પ્રદેશની અસૌકિકતા વિશે ધણીવાર વાંચ્યું
સાંભળ્યું હોવાથી જીજ્ઞાસા રહ્યા કરતી હતી કે તેની જાત્રા-અવલોકન
કરવું. સુયોગ મળતા મારા મિત્ર રા. જગદાલ ત્રિભોવનદાસ સાથે
કલકત્તાથી સં. ૧૯૧૭ના જાન્યુ. મુદિ ૬ ને મંગળવારે નીકળી કાશી
અયોધ્યા થઈ હરિદ્વાર આગ્યો. હરિદ્વાર એ હિમાલયની તળેટી છે, તેમજ
હિંદુઓનું યાત્રાનું મોટું સ્થાન છે. બાબુમાં કનખલ ન્યાં દક્ષ
પ્રજાપતિએ યજો કર્યા હતા તે તથા ઋષિકેશ-તપોભૂમિ છે, તેથી ત્યાં
હજારો યાત્રી દર વર્ષે યાત્રાએ આવે છે. હરિદ્વારમાં હરકી પાયરી
તામનો કુંડ ગંગાજીમાં જોડાયેલો છે તેનું સ્ન-
મનાય છે. સનાતન ધર્મ ઋષિકુળ પ્રત્યય
બાળકોને પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર પ્રત્યય પળ.
સાથે વ્યવહારિક વિદ્યા વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુકુળ શિખવનારે માડ
વિદ્યાભુવન પણ છે. આ હરિદ્વાર ક્ષેત્રમાં બાર બાર વર્ષે કુંભમેળો
જરાય છે, જે વખતે લાખો લાવિક યાત્રીઓ સમસ્ત ભારતગ-
માંથી આવે છે; અને આજ શુભ સ્થળેથી શ્રી બદ્રીનારાય-
ન શરૂ થાય છે. પરંતુ આ વર્ષે સરકારે કોઈપણ

દુષ્કાળના બહાના હેડળ બદીનાથની જગ્યા બંધ કરવાથી કેટલાક યાત્રીઓ નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા, કેટલાક જુદે રસ્તે થઈ બદીનારાજી જવા નીકળ્યા, કેટલાકે લાંચ રૂસ્વતો આપી પોતાનો રસ્તો મોઝા કર્યો. અમોએ પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારી હેરાકુનને રસ્તે આગળ વધ્યું.

હેરાકુન.

હેરાકુનની આસપાસ વનસ્પતિ ઝરણાઓની રમણીકતા હોવાને લીધે તેમજ હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હોવાથી ઠંડી વિશેષ હોવાથી સત્તાવાળાઓ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં હવા ખાવા આવે છે. રેલ્વેનો અંત પણ અહીં આવે છે. અહીં ફોરેસ્ટ કોલેજ છે જેમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્ર શીખવાય છે તથા રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે જ્યાં રસાયન શાસ્ત્રીઓ રસાયનિક પ્રયોગો કરી શોધખોળ કરે છે. ઘણા અંગ્રેજ વેપારીઓ કોઠી નાંખી માલદાર થઈ પડ્યા છે. બજાર સીધી જમને મોટી છે દુકાનોમાં પરચુરણ તથા જથ્થાબંધ વસ્તુઓ મળી શકે છે. અહીં એક દિવસ રહી જોઈતી ચીજવસ્તુ ખરીદી રાજપુર થઈ મસરી આવ્યા.

મસુરી.

દ.ગામાં ખેતી બાર આવે સ્વારી સાત માઈલ પર ... રાજપુર સુધી પહોંચી શકે છે, પણ રાજપુરથી આગળ સખત ચડાઈવાળો પ્રદેશ શરૂ થતો હોવાથી ટાંગા કે ગાડું જઈ શકે નથી. રાજપુર પણ જરા પહાડ ઉપર આવેલું છે. અહીં બેહરા નિશાળ છે તેમજ કાચનું કારખાનું છે. ચડાઈ પગેથી ન જોને માટે અહીંથી સામાન ઉપાડનારા મજૂર, સ્વારી

કરવા માટે ખચ્ચર કે કંપાન (ડાળા) બે ત્રણ અંગ્રેજ કંપનીઓ પેટ પૂરતો ચાર્જ કરી પૂરા પાડે છે. મસુરી રાજપુરથી સાત માઇલ દૂર છે ત્યાં સુધીના ખચ્ચરનું બાકું રૂપિયો દોઢ તથા કંપાનનું બાકું રૂપિયા સાડાત્રણ પડે છે. કંપાનમાં માત્ર એક માણસ સામાન વિના બેસી શકે છે. રાજપુરથી જરા આગળ ચાલનાં જ ક્ષિત્ર પડાછે શરૂ થાય છે. અંગ્રેજોનો આવરો જાવરો અતિશય 'મોલુમ' પડે છે. રસ્તામાં જકાત (દાણુ) લેનારી ચોટી આવે છે જે ટટ્ટુ કે થોટા સામાન હોય તો પણ જકાત લે છે. ઉત્તરોત્તર અતિ વિકટ ચડાઇ થાક ખાતાં ખાતાં ચડી મસુરી પહોંચ્યા. મસુરી શહેર એક ઉંચા પહાડપર વસેલું છે આસપાસમાં જેટલા પવતશિખરો છે તેટલા તમામ ગોરાઓએ દેશના ગામડાઓની માફક બેઠા ધાનના અંબલા અથવા કોટેજ બનાવી વસાવી મૂક્યા છે. મસુરીની ખાણમાં સેંકડો પહાડોના શિખરો છે, તેમાં કેઇ એવું શિખર નથી કે જ્યાં કોટેજ ન હોય. જ્યાંથી નજર કરીએ ત્યાંથી શહેરનું શહેર વસેલું જોવામાં આવે છે. રસ્તાઓ સાફ સડકવાળા રોનકદાર બાંધેલા છે. ટેલીફોન, તાર, વીજળીના દીવાની સગવડ ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજોની વરતી પુષ્કળ છે તેમજ હવા ખાવા માટે ઘણા અંગ્રેજો તથા પૈમાદાર દેરીઓ આવે છે. પાણીના નળ ઠેક ઠેકાણે ગોઠવાયા છે. અનેક પ્રકારનો બલકાદાર સામાન વેચનારી દુકાનો, પોસ્ટ ઓફીસ, નિથાળો, દવાખાનું, તાર ઓફીસ નજરે પડે છે. મસુરીમાં સખ્ત ઠંડી રહે છે. પાણી પણ બહુ ટટ્ટું હોય છે. ઘડી ઘડીમાં ધ્રુમસ થઇ આવી વરસાદ પડે છે. શિયાળામાં અત્યંત પણ સારી રીતે પડે છે. અંગ્રેજોની તથા એક બે દેશીઓની હોટલો છે. જેનો ચાર્જ સખ્ત છે. દિનાળાની ઋતુમાં મુસાફરો આવી

મોઝાસામાં હેઠે ઉતરી જાય છે. ડહેરાડુનથી મસુરી ૧૮ માઇલ દૂર છે જતાં તે એટલી ઉંચાઇએ વસેલું છે કે તેના વાજળીના દીવા અરાઅર રાત્રે ડહેરાડુનમાં દેખાય છે. અમોએ ધર્મશાળામાં જ્યાં લક્ષ્મીજી તથા શિવજીનું મંદિર છે ત્યાં ચાક્યા પાક્યા ઉતાંગે કરી રાત ઠંડીમાં જાગી. સવારે ગંગોત્રી જમનોત્રી જવાની હડીકત એકઠી કરી સાથે વધારે પડતો પુસ્તકોનો ઝોળો હતો તેનું મુંઝપ પારસલ કરી આગળ ચાલ્યા.

હિમાલયની યાત્રાનો હેતુ.

અહીંઆ એક અમત્યની વાત રજુ કરવાની જરૂર છે કે જેમ જુની પદ્ધતિએ આપણા વડીલો અને જાણ બહેનો યાત્રાએ નીકળી દેવદર્શન કરી પોતાને કૃતાર્થ માને છે તેમ અમારો સંતોષ તેટલેથી જ નહોતો પરંતુ તે સાથે હિમાલય તપોભૂમિ છે ત્યાં અનેક ઋષિમુનિ મહાત્મા જ્ઞાની અને સિદ્ધ પુરૂષો ગંગા યમુના તટે કુડીઓમાં અને પર્વત તથા જંગલોની ગુફામાં નિવાસ કરે છે તેઓની શોધ કરી દર્શન સમાગમ કરી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું તથા સૃષ્ટિ સૈદ્ધ્ય નિહાળી મન હૃદયને શાંતિ આપવી. ચાલવાના પરિશ્રમથી, ભૂખ તરસ ઠંડી વરસાદ તાપના કષ્ટથી તથા સાત્વિક અને મિતાહારના સેવનથી જપ તપ ઉપાસનાને લાયક બની પ્રભુના દર્શન કરી આલોક પરલોકનું સાર્થક કરવું. આજ ભાવનાથી અમે નીકળ્યા છું હતા તેથી

તિતિક્ષા

અર્થાત્ સહનશક્તિ અમોએ ધારણ કરી હતી. પાસે થોડા પૈસા લાઇ અરથા અરથા મજા જેટલા કપડા વાસણ અને પુસ્તકોનો

બોળે પોટડીમાં બાધી ખભે ઉંચકી પ્રવાસ કરતા હતા. હિમાલ-
યના શીત પ્રદેશમાં ગરમ કપડાનું સાધન હોવું જોઈએ પણ અમે
એક પણ ગરમ કપડું પાસે રાખ્યું ન હતું. ધોતી પેરણ હાફકોટ
માથે કાશ્મીરી ટોપી હાથમાં લાડડી અને છત્રી રાખી કઠિન ચડાઇ ચડતા
ઉતરતા હતા. આંહીનો માઇલ ચડાઇ ઉતરાઇને લઇ આપણા દેશના
ગાઉથી આકરો ગણાય, તે માઇલ હરેક યાત્રી રોજના ૧૦ થી ૧૨
માઇલ વધારેમાં વધારે ચાલે પણ અમોએ પ્રથમ ૧૦ થી શરૂઆત
કરી ૧૨ પછી ૧૪-૧૫-૧૬-૧૮-૨૧ અને છેવટે એક એક દિવસમાં
૨૪ માઇલ સુધી ચાલ્યા. ગમે તેવું ઠંડું ગરમ જેવું જળ હોય તો પણ
આનંદપૂર્વક સ્નાન કરતા તથા નિમક મસાલા તેજ વિનાનું સાત્વિક
ભોજન કરતા. વખતે ઘી બહુ મોંઘુ મળે કે ન મળે તો તે વિના
પણ ચકાવી લેતા અર્થાત માત્ર રોટલી અને મોળા મગની ખાફેલી
દાળથી ચુનગે કરતા. ગમે તેવો વરસાદ તડકો ઠંડો કે ભયાનક
જંગલ પહાડ હોય તો પણ નિર્ભય રીતે ચાલ્યા જતા. વેગવાળી
નદી, નાળા, તુટેલા પહાડો વિના સંક્રાએ ઓળંગી જતા અને આટલું
છતાં હરિશ્ચરણ કરવામાં અને પ્રસન્નતામાં ભંગ પડવા ન દેતા.

ધરાસુ.

ઉપરોક્ત ધ્યેય મનમાં રાખી યમ નિયમનું સેવન કરતા મસુ-
રીથી આગળ ચાલી ૬ માઇલ પર આવેલી જલકડી ધર્મશાળામાં રાત્રી
ગાળી. રસ્તો થોડો ચડાઇ ઉતરાઇવાળો પણ સામાન્ય રીતે ઠીક
હતો. અહીં ધર્મશાળાની લગોલગ દુકાન છે જ્યાં ખાવાપીવાની
ચીજ મળી શકે છે. બીજે દિવસે આઠ માઇલ ચાલી ધનોત્તરી આવ્યા.

અહીં બાવા કાળી કમળીવાળાની ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો. પાથ-
રવાને તથા ઓઢવાને દરી-શેત્રાં કામળ તથા રસોઇને માટે બલ-
તણુ-વારણુ ધર્મશાળા તરફથી મળ્યા તેનો ઉપયોગ કર્યો. અહીં
એક દુકાન છે પણ દુકાનદાર જામેલો હોય માત્ર હલકો અને પૂરું દામ
લેવા છતાં બેદરકારીથી આપે છે. બાળવાના લાકડાની બહુ મુશ્કેલી
જણાઇ. બાજુમાં લાકડાના જંગલે જંગલ ઉભા છે પણ ઠેકા-ઇજરો
અપાયેલો હોવાથી જંગલમાંથી લાકડાનો કટકો પણ લઇ ન શકાતો ઠેક-
દાર ઇજરદાર-કર્મચારીઓ ગયે હોય તો યાત્રીનો કમબખ્તી સમજવી !
કાશીમાં મારે હાથે ફાલો-ગુમકું નાકળ્યું હતું તે બહુ બાધી કરતાં
ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું હતું તેની પીડા કાયમ હતી તેવામાં મારા સાથીને
પગે જોડો ડાંખવાથી તથા વાથી ગોડણમાં પીના ઉત્પન્ન થવાથી
આગળ ચલાય તેમ ન લાગ્યું. તેલ ઘી ચોળવાથી ફાયદો ન જણાતા
ટુંકુ ખચરો ભાડે દરી ૭ માન્ડલપર આવેલા કાણાતલ પહોંચ્યા.
કાણાતાલ આવતા રસ્તામાં ખચરો પર બેસવાથી જીવ ગઝરાવા
માંડ્યો. અચર ઉંચા પડાડો તેનાપર સાંકડો છ પુટનો રસ્તો વળી તે
રસ્તો ક્યાંક ક્યાંક તુટેલો હતો ખચર પણ એવું એવળું કે વચે અગર
પહાડની બાજુમાં ન ચાલતાં પહાડની કિનારપરજ ચાલે એટલે જો
પથર ખસે, રસ્તાની કિનાર તુટે કે સામેથી આવતા બીજા ખચરને
અથડે તો નીચે પાતાળ જેવી ઉડી જણાતી આઇમાંજ ગમડાની મારે !
અહીં સર્વત્ર પર્વતમય જગત દેખાતું હતું. કાણાતાલમાં બે ત્રણ દુકાનો
હતી ત્યાંથી સીધા સામાન ખરીદી રસોઇ કરી પણ પાણીની બહુ
મુશ્કેલી ભોગવવી પડી. બીજે દિવસ દહણુ થઇ પગપાળા આગળ ચાલ્યા.
થોડું ચાલ્યા બાદ બે રસ્તા જેમાં એક રસ્તો ઉપરનો ટેહરી ગયેલો
છે અને બીજો નીચેનો મંગોત્રી તરફ જવો હતો. બીજે રસ્તે ૧૦ માઇલની

સખ્ત ઉતરાઈ ઉતરી ગતિગિના પહોંચ્યા. અહીં પહોંચતા બહુ થાક લાગ્યો હતો. અહીં આગળ ગંગાજી મળી જાય છે. ધર્મશાળાથી એક કઢંગી, ચાનારને ગળાવા દે તેવી દડીએ ચાકી ગંગાજીમાં રનાન કરી દુકાનથી સીચો મામ ન લઈ રસોઈ કરી જમ્યા. અહીં આગળ નેપાળી યાત્રીઓ જેવા ૨૪ ની સંખ્યામાં હતા નેનો ભેટો થયો. બીજે દિવસે સવરમાં છ વાગે રોજના નિયમ પ્રમાણે ચાકી. છામ તથા નિયુજ્ય થઈ ૧૫ માઇલ પર આવેલા ધરાસુ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ચગ્રાઈ ઉતરાઈ કમ હતી. છામમાં ધર્મશાળા દુકાનની સગવડ હતી પણ નિયુજ્યમાં ધર્મશાળા બેલાલ હાલતમાં ટકવા લાયક ન હતી. ધરાસુમાં ધર્મશાળા પાસે બે દુકાનો તથા ગંગાજીના જળની સારી સગવડ હતી ધરાસુથી એક ઉપરનો રસ્તો ૪૮ માઇલે જમનોત્રી જાય છે અને બીજો નીચનો રસ્તો ગંગાજીના કિનારે કિનારે ૭૪ માઇલ ચાલતાં ગંગોત્રી પહોંચે છે. મહુરી છોડ્યા પછીથી ઠેક ગંગોત્રી જમનોત્રી સુધી

મહારાજ ટેહરી

ની રાજ્યસત્તા પ્રવર્તે છે. ટેહરી મહારાજ ક્ષત્રિય જાતિના અસ્તિક હિંદુ છે. તેના પૂર્વજ અતિ ધર્મનિટ અને પ્રાગવત્સલ વૃત્તિના હતા એટલે તેમણે ગંગોત્રી જમનોત્રીના રસ્તે સડક બધાની યાત્રીયાને માટે સંગીતા કરી ગયા છે. પ્રથમ ટેહરી મહારાજની સત્તા આખા હિમ ક્ષેત્રમાં ચાલતી હતી. રાજની ધર્મગ અને પગપકાઈ વૃત્તિને લઈ લોકો રાજને શ્રોમદ્ગાનારાયણનો અવનર સુદ્ધાં માતાં અને જાત્રાએ જવા પહોંચા ટેહરી મહારાજના દર્શન કરી આશીર્વાદ લીધા પછીજ યાત્રી આગળ વધતા પશુ હાલ તો હિંદુસ્થાનના

ખીજી ૭૦૦ દેશી રાજાઓની માફક આ મહારાજાની પણ પરતંત્ર દશા છે. કર્તાવ્ય વિમુખ અને રવાબિમાન ખોવાયી ચાલાક અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ કમે કમે અરધા હિમાલયમાં પ્રવેશ કરી પગદંડા જમાવ્યો છે. મહારાજાની પ્રજા દુઃખી, અજ્ઞાન, મૂળ, રાંકડી, નિર્માદ્ય હોવા છતાં તેને સુધારવાનો કે સહાય કરવાનો જરાય વિચાર સૂઝતો નથી એટલુંજ નહિ પણ જંગલો ખંધ કરી નાના પ્રકારના અંકુશો અંગ્રેજોનું જોષ જોષ ખેસાડવાથી ઉલટો પ્રજાની અગવડતામાં વધારો કર્યો છે. વર્તમાન રાજા તરફથી યાત્રીને માટે કાંઈ ખંદોખરત કે સંભાળ રાખવામાં આવતી નથી, પરંતુ ઋષિકેશવાળા મહાત્મા

ખાવા કાળીકમલીવાલા,

એ અમોઘ પુણ્યનું કામ કર્યું છે. એ મહાત્મા ૩૦ વર્ષ પૂર્વે ઋષિકેશમાં થઈ ગયા છે. એમના પ્રેમાળ હૃદયમાં ધર્મ તથા દયાની લાગણી ઉભરાવાથી કલકતા-મુંબઈના શ્રીમતોને શ્રીમદ્રીકેદારનાથ તથા મંગેત્રીની જત્રાની મહત્તા સમજવી ઠેક ઠેકાણે ધર્મશાળા (ધર્મશાળામાં દરી, કમલ અને વાસણોના સાધનોનો પ્રખંધ) સદાવ્રત તથા દવાખાનાઓ ખોલાવી યાત્રીઓના અનેક કષ્ટ કમી કરી બારે આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. એ મહાત્મા તો પરલોકવાસી થઈ ગયા છે પણ એમના ઉત્તરાધિકારી મહાત્મા રામનાથ છે તેઓ પણ ગુરૂના પવિત્ર પગલે ચાલી સદ્ગત મહાત્માનું પુણ્યકાર્ય આગળ વધારી રહ્યા છે. અલગત બહુ જગ્યાઓ સંભાળવાની હોવાથી ક્યાંક નોકર ચોકીદારો બેઠરકારીયી વર્તે છે, ક્યાંક કોઈ નોકર યાત્રીઓની સગવડ ન સાચવતાં ધર્મશાળાની વસ્તુઓનો પોતેજ ઉપયોગ કરે છે, ક્યાંક ધર્મશાળા શુર્ય હાલતમાં માંકડ મચ્છર ચાંચડયુક્ત હોય છે, તે ખામીઓ

હર કરાવવાની જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ ધરાસુથી જમનોત્રીને રસ્તે યાત્રીને ઘણું કષ્ટ અને અગતતા ધર્મશાળા તથા દુકાનના અભાવે વેડવા પડે છે તે તરફ પણ મહાત્માત્રીએ પોતાનું પરાપક્ષરો કાર્ય લંબાવવાની જરૂર છે. આશા છે કે પ્રભુ પ્રેરણાએ તેમનું હૃદય તે તરફ વળે.

જંગલ અને પહાડો.

ધરાસુથી જમનોત્રી રસ્તે ચાલતા સડક ઉપરનો રસ્તો ગીચ જંગલમાંથી પસાર થાય છે. જંગલમાં તોડ જેવડા લાંબા દેવદારના વૃક્ષો સંખ્યાબંધ હોવા હોય છે. વૃક્ષો વરસાદ પવન કે થડ બળવાને લીધે નીચે પડવાનો સંભવ રહે છે તેમ પરસ્પરના સંઘર્ષથી આગ પણ લાગે છે. આ વૃક્ષોની ડાળીઓ નાની હોય છે અને લીંબડાની માફક તણુખલી સિવાય પાંદડા હોતા નથી. બંને હજાર વૃક્ષોનો જથ્થો લીલામયી વેચાય છે. એક વૃક્ષના રૂ. ૧૫ થી ૨૦ સુધી ઉપજે છે. આવા તો લાખો વૃક્ષ જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મહારાજને તેનીજ ખરી આવક થાય છે. આ વૃક્ષોને ખરીદનાર ઇજારદાર વૃક્ષ મોટું થતા તેનાપર નંબર લગાવી તેના થડને બાળી પહાડ પર પહોંચી નાંખે છે. બાદ ડાળી ડાંખરા છોલાવી જમના ગંગાદિ નદીમાં કે મોટા નાળાના પ્રવાહમાં વહેતા મુકાવી હરિદાર વગેરે મોટા રેલવાળા સ્થળે પોતાની વખારમાં ઉતારાવી વેચે છે. આ વૃક્ષના આડસર, કઝાટ, ટેબલ, ધરના આરણ્યદિ બની શકે તેમ જોવાથી વેપારીને બહુ સારું દામ ઉપજે છે. જંગલોમાં સિંહ વાઘ અને આદિ જંગલી પ્રાણી વસે છે તે માણસને રંગત કરતા નથી પ્રભુ પહાડી લોકોના બળદ ગાય કે બકરીને વખતે તક મળતા મારી

ઉપાડી જાય છે. પહાડી લોકો પણ એથી બચવાને માટે આસપાસ બેંશોને ઉભી રાખી વચ્ચે ગાય ચકરીને રાખે છે તેથી બેંશોથી દર ભાગનાર (સિંહ શીખે) જનાવરો ફાવી શકતા નથી. ધરાસુ સુધી પાણીની તંગી હતી પણ ધરાસુ પહોંચી ઠેક ઠેકાણે સુમધુર ઠંડા જળના ઝરણાઓ બપોે ચાગ ચાર માઇલના અંતરે મળતા રહે છે. ધરાસુથી થોડી ચડાઈ ચડ્યા બાદ સામાન્ય રસ્તે ૬ માઇલ ચાલતા ગેંવલા આવ્યું પણ અહીં ધર્મશાળા દુકાનની સગવડ ન હતી. ગેંવલાથી ૪ માઇલ આગળ ચાલતાં જંગલમાં દુકાન આવી ત્યાંથી આટો દાગ લઈ રસોઈ કરી ત્યાંજ રાત્રી રોકાવાનો વિચાર કર્યો પણ ખેસવા સુવાનું છાપર કંઈ ન હોવાથી આગળ ચાલ્યા. જરા ચાલ્યા કે આકરી ચડાઈ શરૂ થઈ. જેમ જેમ આગળ ચાલ્યા તેમ તેમ માનું ધાવણુ ઓઢારી નાખે તેી ચડાઈ આવવા લાગી. તે સાથે જંગલ અને પહાડ અત્યંત બચાનક દેખાવા લાગ્યા. ભારે હિંમત રાખી ૪ માઇલની સખત ચડાઈ અને તેટલીજ અને તેવીજ ઉતરાઈ ઉતરી એકંદર ૨૧ માઇલ ચાલી એક દરબારી ઉતારો, ડાક બંગલો હતો ત્યાં થોડી રાતના પહોંચ્યા પણ ડાક બંગલો રાત્રીને લઈ પડેો મૂકી ૧ માઇલ રસ્તો આગળ ચાલ્યા ગયા. સારા નશીમે પહાડી લોકો સામે મળવાથી પાછા ફરી ડાક બંગલો રાત રહ્યા. આટલી બચાનકતા અને મહેનતા પહાડો તથા જંગલોમાં હોવા છતાં એક આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હિમાલયના પુરુષ પ્રતાપે ક્યાંય ચોરી લુટફાટ કે આશ્ચર્ય થતી નથી. ડાક બંગલામાં એક અધોરી જેવો પહાડી દુકાનદાર એક ઓરડાના ભાગમાં અંધારામાં દુડીયાવાળી ખેડો હતો, તેને મહા મહેનતે ખોલતો કરી થોડું પાણી અને ડાળીયા લઈ નાસ્તો

કર્યો અને ખાડા ખખડાવાળી ઓસરીમાં શેત્રંજી નાખી પડ્યા રહ્યા. સવારે વહેલા ઉઠી ચાલી નીકળ્યા. ૪ માઇલ ચાલતા ગંગાણી આવ્યું જ્યાં જમનાજીના દર્શન થયા. સડકની નીચે દુકાન છે તથા રસોઇ થઇ શકે તેવી ધર્મશાળા છે અને તેનીજ ખાજુમાં ગંગાકુંડ તથા જમનાજી વહે છે. ભગવદી જમનાજીમાં સ્નાન કરી રસોઇ કરી જમ્યા. દુકાનદારે થોડી વિસ્તારવાળી જમ્યા રાંડી તેમાં દાડમી, નારંગી, અંજીર અને નારપતિના વૃક્ષો : ઉછેરી ફળપુલવાળા કર્યા છે. ધણી દિવસે ફળ લટકતાં વૃક્ષો જોવાથી આનંદ થયો. ફળ જરા કાચા હતા તોપણ તોડી કાઢી અંજીર તથા નારપતિ ખુબ ખાધા.

બપોર પછી આગળ ચાલતા રસ્તા કાંકરા પથ્થરવાળો હતો. જમનાજીના કિનારે કિનારે ૪ માઇલ ચાલતા કુથનોર આવ્યા. આ પહાડી ગામડામાં પહાડી દુકાનદારના ઓટલે રાત્રી ગાળી. રસ્તામાં તથા અહીં રાત્રીના વરસાદ પડવાથી સારી રીતે હેરાનગતી ભોગવવી પડી. સવારના ચાત્રી નીકળી ૭ માઇલ પર આવેલા રાતના ગામ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ઠેક ઠેકાણે અખરોટના ફળવાળા વૃક્ષો આવતા પણ ફળ કાચા હતા. આ ગામ નજીક પહોંચતા કિમથી આચ્છાદિત સુમેરૂ પર્વતના દર્શન થયા. ગામના પાદરમાં આવતા જરદાલુના વૃક્ષોનું જંગલ દેખાયું. વૃક્ષોપરથી પાકેલાં જરદાલુ ખૂબ ખાધ ગામમાં ગયા. આજના દિવસે પહાડી લોકોની દેરીને ઉત્સવ હોવાથી આસપાસના ગામડાના પહાડી લોકો એકઠા મળી સ્ત્રી પુરૂષો છોકરાઓ અતિ આનંદમાં આવી જઇ નવા કપડા પહેરી ગોળ-મીઠાઇ ખાતાં ખાતાં નાચ કરતા હતા. અહીં જેમ તેમ આટો માખણ અને બાજી મેળવી રસોઇ કરી રાત રહ્યા. પહાડી લોક દિવસ અને રાત્રી નાચ્યા. તેઓમાં

ગમે તે પુરૂષ ગમે તે સ્ત્રી સાથે નાચે તેમાં બેઠ ગણુતા નથી. આ વખતે એક હરબારી નોકર આવી ચડનાં તેનું મન જરા નહિ સચવાયું હોય તેથી તેણે પહાડી લોકોને સેંકડો ગાળો દઇ ધમકીઓ આપી રંગમાં ભંગ પાડ્યો ! અશ્વત્થામા એક દુકાનદારના ઓટલાપર રાત્રી પસાર કરી સવારે ચાલી નીકળી જમનોત્રીના પંડ્યાઓ જ્યાં વિશેષ કરીને રહે છે તે ખરસાલી ગામે આવી રસોઇ કરી જમ્યા. રાનાથી રસ્તો કાંકરા પથ્થરાવાળો અતિથય ખરાબ હતો. રાનાથી બે માઇલપર હનુમાન ચટ્ટો છે ત્યાં દુકાન હોઇ રસોઇ કરવાની અને રોકાવાની સગવડ છે.

પંડ્યા-ગેર.

તીર્થના પંડ્યા અથવા ગેર, બ્રાહ્મણ જાતિના રહ્યા એટલે પૂજ્ય ગણાય પણ તેના આચાર વિચાર તથા કર્મ અમાલો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ સદાચાર કે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સંપાદાન કર્યા વિના કેવળ સ્વાર્થ વૃત્તિ રાખી યાત્રીઓને કેમ નીચોવવા, પૈસા કઢાવવા, એજ માર્ગ લઇ બેઠા છે ! અહીં હિમાલયમાં પંડ્યા સ્વાર્થી છે એમ નથી પરંતુ દારિકા, રામેશ્વર, મથુરા, કાશી, ગયાથી લઇ જગન્નાથ વગેરે સર્વ તીર્થ સ્થળોમાં ધાર્મિક ક્રિયા કરાવી યાત્રી દાન દક્ષિણા આપે તેમાંજ સંતોષ માની આશીર્વાદ આપનાર ગેર-પંડ્યો ભાગ્યેજ મળે છે. તેમાં વળી અહીંના પંડ્યા ખાવા પીવામાં મુદ્દલ આચાર વિચાર પવિત્રતા કે સ્વચ્છતા રાખતા નથી. ગમે તેના હાથનું રાંધેલું ખોખામાં લઈ ખાઇ લેવામાં આવે ગણુતા નથી, નાવા ધોવાનું કે સંધ્યા ગાયત્રીમાં સમજતાં નથી. પંડ્યા ગેરમાં-પાત્રતા ન જણાતા દાન દેવાનું મન થતું નથી. અમોએ કાઇપણ તીર્થક્ષેત્રમાં પંડ્યા-ગેર ઉપરના

કારણુને લઇ ન કરતા પાત્ર જેનો શક્તિ અનુસાર જ્યાં આપવું થતે ત્યાં આપવાનું ધોરણુ રાખ્યું હતું. આથી જો કે પંડ્યાઓ સાથે વખતો વખત અથડાઅથડી થતી અને ત્રાસ વેકતો પડતો હતો તોપણ ઝાઝા ઇંટાળામાંથી ખચી શક્યા હતા. સ્થાનની માહિતીને માટે કોઇ જાણુનાર સુપાત્ર બ્રાહ્મણુને પકડી લેતા જે દેવ દર્શન કરાવતો, એટલે ચાર આઠ આના દક્ષિણુ આપતા. ગોર-પંડ્યાના વર્તનને લઇને ધણી વખત ઓછી બુદ્ધિના માણસોને ધર્મપરથી શ્રદ્ધા હીડી જાય છે.

ચડાઇ અને ઉતરાઇ.

જમનોત્રીનો રસ્તો અતિ વિકટ ચડાઇ ઉતરાઇ તથા કાંકરા પથ્થર પગદંડી વાળો છે તેથી સાધુ સંત સિવાય ગૃહસ્થ યાત્રી બહુ ઓછા જાય છે. ચડાઇમાં ધણું બળ કરવું પડે છે, વારંવાર થાક લાગે છે અને બોળે ખંભે ઉચકી ચડવું બહુ અમ્મલ લાગે છે; જ્યારે ઉતરાઇથી ગોઠણ દુઃખવા આવે છે અને પીંડીઓ પછડાટથી ભરાઇ જાય છે. ખરસાલીથી જમનોત્રી ૪ માઇલ દૂર છે. સડકનો રસ્તો નથી પણ પગદંડી-કેડી રસ્તે જવાય છે. રસ્તો બહુ ખરાબ હતો. નાનકડી કેડી વળી તે ચડાઇ ઉતરાઇવાળી અને તેમાં પણ પહાડો ધસી પડેલ હોવાથી પગે ચાલી આગળ વધવું અત્યંત જોખમકારક હતું જો બૂલથી કેડીપરથી બાબુની વનસ્પતિપર પગ મૂકી દેવાય તો નીચે ગળડી પડવાનું જ છે. એક ગળડી પડેલો માણસ ખાઇમાંથી કે વેગવાળી નદીમાંથી હાથ આવવો કે બચવો મુશ્કેલ છે. આ કેડી જમનોત્રી નજીક તો એટલી સાંકડી અને વિકટ બની છે કે પહાડની ટોચથી સીધેસીધું ખાડા જેવું કાણું હોય તેમાં પગ મૂકી નીચે ઉતરી

જમનાજી વટાવી જમનોત્રી પહોંચાય છે. આમાં જરાક પગ આડોઅરથો પડે, અને તેમાં જો સાથે જોગો હોય કે છોકરું હોય તો બારે દુર્દશા છે. આપણા ગુજરાતી-કાઠિયાવાડી પોપલા શરીરવાળાને માટે તો જીવના જોખમ જેવુંજ છે. આ જગ્યા કોષ્ટએ સાથે બાળક લઇને તો કરવા જેવી નથી; એટલુંજ નહિ પણ આપણા ગુજરાતીઓએ તો સ્ત્રીઓ સાથે આ જગ્યા કરવામાં પણ ભય સમાયેલો છે. આટલું વિકટ છતાં ભગવતી જમનાજીનો કૃપાથી કોષ્ટ જગ્યાએ કોષ્ટને જોખમ પહોંચ્યું જણાયું નથી, એ જમનાજીનો મહિમાજ સમજવો. પેટના દર્દી કે મેદ અરખીનો જેના શરીરમાં ભરાવો થઇ ગયો હોય તેણે દવાઓનું નકામું સેવન કરવા કરતાં જો તેઓ આવી રોજ થોડી ચડાઇ ચડે ઉતરે તો તુરત તેની બાદી તુડી શરીર આરોગ્યવાન બની શકે, અપચાવાળાને માટે પણ ચડાઇ રામબાણ ઉપાય છે.

વનસ્પતિની શોભા.

કુદરતના શોખીન અને વનસ્પતિના શોધક માણસો સ્વીટઝરલેન્ડના નૈસર્ગિક સૌંદર્યને આજકાલ આગળ કરે છે અને પૈસાવાળા તુરત તે તરફ દોડે છે પણ કાશ્મીર કે હિમાલયના જમનોત્રીવાળા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરી દ્રષ્ટિથી જુવે કે અનુભવે તો તેમને વિચાર બદલવા પડે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વનસ્પતિ જમનાજીને કાંઈ અતિશય સુંદર દેખાવ આપી રહી છે. શાંતિ ધ્યાન કે વૈષ્ણવ વિદ્યાના ઉપાસકને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થવા સાથે ઉપયોગી તત્ત્વ મળી શકે તેમ છે, દેશના દુર્ભાગ્યે વનસ્પતિ વિદ્યાનું જ્ઞાન બહુ ઓછી વ્યક્તિ દેશમાં ધરાવે છે અને જે ધરાવે છે તે વિકટતાના કારણે કે અવકાશના અભાવે આ પ્રદેશમાં આવી શકતા નથી. નહિતર અહીં વિવિધ પ્રકારની

જનસ્પતિ ખેતરમાં જેમ ખડ ઉગ્યું હોય તેમ ઉગેલી ઉભી છે. અહીંના પહાડી લોકો જ્ઞાન શુદ્ધિના અભાવે તેનો લાભ લઇ શકતા નથી. વ્યવહારમાં કંટાળેલો માણસ બે ઘડી શ્રીની શોભાનું ચાંત ચિતે નિરીક્ષણ કરે તો પણ સમગ્ર ચિંતા બૂલી જાય તેમ છે. વરસાદને લઇને તેનો અહાર હરીયાળો ખીલી નીકળી બહુ દીપી રહે છે.

જન્મોત્તરી.

ડહેરાડુનથી પણ રસ્તે ૧૧૦ માઇલ ચાલી ૧૧ દિવસે સુમેરુ-કલિંદ પર્વત કે જે પર્વતમાંથી સૂર્ય પુત્રી ભગવતી જન્મનાથ પ્રગટ થાય છે તે જન્મોત્તરી મેંચાના દર્શન થયા. પહાડ પરથી અત્યંત વેગમાં વહેતા જન્મનાથના પવિત્ર અતિ શીતળ જળમાં સ્નાન કરી આજુમાં તમકુંડ જેમાં અતિ ગરમ પાણી છે તેમાં સ્નાન કરી મંદિરમાં માતાજીની મૂર્તિના દર્શન કરી ભેટ ધરી. જન્મના માતાના સ્નાન દર્શનથી રસ્તાનો પરિશ્રમ વિસરી દેહના પાપો નષ્ટ થવાનું માની હૃદયમાં ભારે આનંદ થયો. આ વર્ષ જન્મ અંધ હોવાને કારણે પંડ્યાઓ બહુ ક્રમ હતા. બે નાના છોકરાઓ મંદિર પાસેની એરડીમાં માત્ર હતા. માતાજીની પૂજા અર્ચના ગંગોત્રી કેદારનાથની માફક થતી ન જણાઇ. શૃંગાર કે એવું પણ કંઈ ન જણાયું. જન્મોત્તરીમાં મંદિરની પાસે ગરમ જળના ચાર પાંચ નાના કુંડ છે તે એટલા તો ગરમ છે કે બટેટા ખીચડી ચોખા પણ તુરતમાં ચડી જાય છે. બે ત્રણ ધર્મશાળા કાટડીઓવાળી છે પણ તે કાટડીઓ ગુફા જેવી અંધારાવાળી અને વરસાદના દીપાં ચુવે તેવી છે તેથી યાત્રીને બહુ અગવડતા વેઠવી પડે છે. અહીં ઠંડી સખ જણાય છે. દુકાન એકેય નથી તેથી યાત્રીને ખરસાલીથી ખાવાંની વીજ વસ્તુ સાથે લાવવી પડે છે. બાળ-

વાના લાકડાની પણ મૂકેલી છે. સાથે માણસ હોય તો તે જંગલમાંથી લાવે ત્યારેજ મળી શકે તેવું છે. અમોએ રસ્તાની બહુ કડિનાઈ સાંભળી સામાન ઊંચકવા એક માણસ આઠ આના ઠરાવી ખરસાળીથી સાથે લઈ લીધેલ એટલે લાકડાની મૂકેલી વેડવી નહોતી પડી. કોઈ પૈસાદાર ગૃહસ્થે અહીં સારી સગવડવાળા ધર્મશાળા બંધાવી દુકાન વસાવી ચાર માઈલનો રસ્તો રાખતી મદદથી સુધરાવી યાત્રીઓના આશીર્વાદ લેવા ઘટે છે. જમનોત્રીમાં સુમેરૂ અને તેનો આસપાસ પર્વતોની હારમાળા છે, એટલે આગળ જવાતું નથી.

ઉત્તર કાશી.

જમનોત્રીના દર્શન કરી બીજે દિવસ પાછા ફરી ખરસાળી થઈ હનુમાન ચટ્ટી જે ૯ માઈલ દૂર છે ત્યાં આવી રાત રહ્યા. ટાંકને લઈ ઓરડીમાંથી બહાર નીકળવાનું મન નહોતું થતું તેમજ વરસાદ અને ધુમસતું પજુ જોર હતું તેથી મોડેથી જમનાજીમાં સ્નાન કરી રસોઈ જમી ચાલ્યા હતા એટલે ઝાંઝું ચલાયું નહિ. પહાડી લોકો ચાવલ, દાળ કે રોટી દાળ ભાજનો ખોરાક ધી કે એવા સત્વવાળા પદાર્થ વિના ખાય છે એટલે તાઘત વિનાના રહ્યા તેથી જેમાં જોર પડે તેવું કામ તેઓ ઓછું કરી શકે છે. ચડાઇમાં તેઓ આપણી સાથે ચાલી ન શકે પણ ઉતરાઇમાં જોર કરવાનું ન હોવાથી બોબો ઉઠાવવાવાળો પણ સાથે સાથે દોડ્યો આવે છે. હનુમાન ચટ્ટી આગળ હનુમાન ગંગા વહે છે તે તે જમનાજીમાં મળી જાય છે. જમનાજીનો પ્રવાહ તો નાનો છે પણ તેમાં ગરૂડ ગંગા, ગંધારી, હનુમાન ગંગા બુદ્ધી ગંગા વગેરે નદીઓ તથા નાળાઓ મળી પ્રવાહ મોટો બને છે. લોહી વિકારને લઇને કે ખોરાકના પરિવર્તનને લઇને મને તથા મારા

મિત્રના શરીરે ચળતો ઉપદ્રવ કોઇ પણ જાતનો ગરમ પદાર્થ ન
 ખાવા છતાં થયો હતો અને તે એટલો બધો કે રાત બહુ આપત્તિમાં
 જતી. આ સ્થળે ક્યાંય દવા કે દવાખાનું મળવું મુશ્કેલ છે. માત્રીએ
 મરી સુંક લવીંગ તાવ, ઉધરસ, પેટ, માથાની દવા સાથે લેવી ઉપ-
 યોગી છે. અમોએ ઋષિકેશથી દવા સાથે રાખી લીધી હતી, તેમાંથી
 અમારા માટે તો ઉપયોગ લાગ્યેજ કર્યો પડતો છતાં તે નકામી
 તો નજ નિવડી. હનુમાન ચટ્ટીથી ગંગાણી પહોંચી રાત રહ્યા અને
 ગંગાણીથી નવો ટુંકો સડક રસ્તો ઉત્તર કાશીનો નીકળ્યો છે તે
 રસ્તે થઇ ઉત્તર કાશી ૧૮ માઇલ ચાલી પહોંચ્યા. રસ્તો અતિ કડક
 ચડાઇ ઉતારાઇ તથા પથર વાળો હતો. માર્ગમાં ૬ માઇલ ચાલ્યા
 પછી એક દુકાન આવી પણ વરસાદને લઇ છાપરામાંથી પાણી જવતું હતું
 તેથી ૩ માઇલ વિશેષ ચાલી ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા પણ તે વ્યવસ્થા ન
 હોવાને લઇ ગાંદી, ઉત્તરવાને તથા રાધવાને અયોગ્ય જણાતાં ૬ માઇલ
 આગળ ચાલી ઉત્તર કાશીમાં ખાવા કાળી કમઘોવાળાની મોટી ધર્મશાળા,
 કે જે સાથે અનુદેવ તથા દવાખાનું છે, વ્યવસ્થા સારી છે, તેમ વૈદ્ય પણ
 હુશિયાર છે, ત્યાં ઉતારો કરી બે દિવસ આરામ લીધો. ઉત્તર કાશીમાં
 કાશીની માફક મણિકુણિકા નામનો ઘાટ છે ત્યાં ગંગા સ્નાન
 થાય છે. ભગવાન કાશી નિધનાથનું મંદિર છે તેમાં તથા
 અન્નપૂર્ણા માતાના મંદિરમાં દર્શન કર્યા; પરશુરામજી ભૈરવજીતથા
 દત્તાત્રેય ભગવાનના નાના નાના મંદિરો છે તેમાં પણ દર્શન કર્યા.
 અહીં આગળ સંન્યાસી મહાત્માઓ લગભગ ૫૦ ની સંખ્યામાં છે.
 તેઓ ગંગા તટે કુટીઓ બાંધી ભગવદ્ ભજન કરે છે તેમાં પ્રાંચ છ
 યાની અને નિરપૂઢી વૃત્તિના છે એવું સાંભળતા બે ત્રણના દર્શન

સમાગમનો લાભ લીધો. ત્રણમાં એક ગુજરાતી અને બીજા દક્ષિણી સંન્યાસી હતા. ત્રણેય સદાચારી તથા જ્ઞાની પુરુષ હતા. તેમણે ધર્મ શાસ્ત્રની આગ્રાનુસાર વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એમાંજ ખરું સુખ અને શ્રેય જણાવ્યું. ઉત્તર કાશીમાં બીજી પણ એક બે ધર્મશાળા તથા દશેક દુકાન છે તેમાં ત્રણ ચાર દુકાન નાની મોટી તમામ ચીજ જથ્થાગ્રંથ અને પરચુરણ મળી શકે તેવી છે, મ્યુનિસિપાલિટી છે પરંતુ તેથી રસ્તાની ટાપડીપ સિવાય બીજા કંઈ શુક્રવાર વળે તેવું ન જણાયું. અહીં બાળવાના લાકડા વગેરેના ઠેકા હોવાથી ઠેકેદાર ક્યાંય ચાલી જવાથી લાકડા મેળવવાની પારાવાર આપદા ભોગવવી પડી. સત્તાવાળાઓની એટલે સુધી મૂર્ખાઈ છે કે ઠેકેદાર ન હોય અને લાકડા વિના લોકો હેરાન થાય તો બલે પણ બીજા કંઈ વેચે તો રૂપિયા દશ દંડ ભરવો પડે! પંડ્યાઓ અહીં આગળ ધસ્યા છે. તેઓ ઉત્તર કાશીનું માહાત્મ્ય અહીં મોટું વર્ણવે છે. તેઓ કહે છે કે ભગવાન શંકરે કલિયુગને લઈ કાશીમાં પાખંડ વધી જવાથી ઉત્તર ખંડની ભૂમિમાં આવી ઉત્તર કાશીમાં વાસ કર્યો છે. અહીં ઠંડી ન જણાઈ. ગામમાં પહાડી લોકોની વસ્તી વીશ પચીશ ધરની હતી.

પહાડી જીવન.

હિમાલયના ભયાનક પહાડો-પવતોની મધ્યમાં વીશ વીશ પચીશ પચીશ ધરના નાના ગામડાઓમાં અહીંની વસ્તી-પહાડી લોકો વસે છે. તેઓમાં વિશેષ કરી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જાતના લોક છે. પહાડી લોક અબાણ, બોળા, દરિદ્ર, મંદા મહેનતુ, બીકણુ તથા આચાર વિચાર વગરના છે. ગામડામાં નિશાળ કે દુકાન ક્યાં-

કબ્જ હોય છે. નાના બળદોથી આપણા ફળીયા જેવડા નાના નાના ખેતરોમાં ખેતી કરી, યાત્રીઓનો બોલો ઉંચકી અથવા કંડી (લાંબા સુંડલા) માં ખેસાડી મહેનત મળુરી કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. યાત્રીઓને લીધે દુકાનદારી તથા પંડ્યાપણું પણ તેઓને સારી કમાણી આપે છે. પહાડી પુરૂષ વર્ગ જમનોત્રા ગંગોત્રી જેવા કંડીવાળા રથજમાં ગરમ ચેરણો અંગરખુ અને ટોપી પહેરે છે. સ્ત્રીઓમાં લાજ પડો નથી. બાકરો ખાંચવાળું બદન તથા માથે પાંચ હાથનું ફાળીયું વીંટે છે. સ્ત્રીઓ આખો દિવસ ખેતરમાં બાસ ખોદવાનું કે એવું કામ કરતી હોય છે. આ લોકોમાં ખાવા પીવાની આબડછેટ નથી. માત્ર અમુક જાતિ કહેવરાવે છે એટલુંજ. જે પવિત્ર જગ્યાના ધામ અઃ પ્રદેશમાં ન હોત અને જગી ન આવતા હોત તો આ લોકો જંગલી પશુ કરતાં પણ ખેહાલ હાલતમાં હોત. ખોલવામાં તેઓ પહાડી ભાષા બોલે છે પણ કાષ્ઠ બણું હોય તો હિંદીમાં લખે છે. અર્થાત્ લખાણુ હિંદી લિપિમાં છે. અહીં નાની નાની ગાયો, બેંસો, બકરીઓ તથા ખચ્ચરો છે. ગાય બેંસ દુધ બહુ ઓછું દે છે. ખચ્ચરો તથા બકરા ઘેટા બાર ઉંચકવામાં ખમતીધર છે. પહાડી લોકોના ઘર તખેલા જેવા-લાકડાની છુટ હોવાથી મોટે ભાગે લાકડાના બે માળવાળા બાંધેલા હોય છે. ઉપર નળીયાની જગ્યાએ પહાડનો પાતળો પથર કે ભોજપત્ર બીજાવેલ હોય છે તેથી તેમાં પાણી તડકો નથી આવી શકતા. દરેક ઘરની સામે હાટડી જેવું બંડકીયું (બંડરીયું) હોય છે તેમાં તેઓ ખાવા પીવાનો સામાન રાખે છે. ઘરને બંડકીયા સાથે સાંકળથી સંબંધ રાખે છે એટલે કાષ્ઠ ખોલે તો તુરત બંટકોથી ખખર પડી શકે છે. ઝરણા અને નાળાઓ ન્યાં વેગમાં વહે છે ત્યાં

તેનાપર ઝુંપડી બાધી તેમાં ધંટી ગોઠવે છે અને તે ધંટીમાં બહુ વગેરે ફળી લે છે. તેમજ કેટલાક તો સંધ્યાકાળમાં કામ કરી લાકડાના ઘાટ, બરછી વાટકા વગેરે ઉતારે છે. પુરૂષો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ જે કાંઈ જાત્રી નીકળે છે તેની પાસેથી પાંચ પૈસા જનોનું કે સોયદોરા માગે છે કારણ કે અહીં સોયદોરા મળવા અશક્ય હોય છે. ખેતરો નાના એટલે વવાય થોડું તેમ ઉત્પન્ન પણ થોડી થાય છે. પેઢાશર્મા બટેટા, બહિ, તથા અડદ છે. પહાડી લોકો પગરખા પહેરતા નથી તેમજ હળમત એક બે માસે પોતાને હાથે કે એક બીજાની કરી લે છે, એટલે અહીં હળમ કે મોચી મળવા મુશ્કેલ છે. પહાડી લોકો આલતા, નવરા ખેસતા, વાતો કરતા ઘેટાના ઊનના કોકા હાથથી વણીને બનાવતા હોય છે, અને જ્યારે તે વેળુ વણવા જેટલી થાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ બહુ સાદી રીતે વણી થાન તૈયાર કરે છે, આ થાન ૨૦ વાર લાંબુ તથા એક હાથ પહોળું હોય છે, તેની રૂપિયા દશ કિંમત ઉપજાય છે. થાન મજશુત, ટકાઉ, સસ્તું હોય ખપે છે. પહાડી લોક સર્વત્ર જીજ્ઞાસાથી અમોને : પૂછતાં કે ગાંધી મહારાજ કાણુ છે :? શું તે મહાત્મા અવતારી હોય સ્વરાજ આપાવી દેશે ? અમો જવાબમાં વસ્તુ સ્થિતિ, સમજની કહેતા કે તેઓ એક ઓછા ધર્મજ્ઞાનવાળા તથા ગંજનાતિના જ્ઞાનરહિત પણ મનોબળ વાળા માણસ છે. આગેવાનો મળવળ કરે છે પણ જ્યારે આખો દેશ સંપ કરી તૈયાર થઈ સ્વરાજ્ય ઇચ્છશે ત્યારે તેજ ક્ષણે હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળશે.

મંગોત્રી.

ઉત્તર કાશીથી સવારના ચાલી ૬ માઈલપર મનેરી આવ્યા. અહીં ધર્મજ્ઞાણ તથા દુકાન છે. રસોઇ કરી રાત રહી સવારે ચાલી

૬ માઇલ પર આવેલી ગંગનાનીની ધર્મશાળામાં રાત રહ્યા. અહીં દુકાન છે. ચાલીને આવ્યા તે રસ્તો સાધારણ રીતે ઠીક હતો.

ચડાઇ ઉતરાઇ કાંકરા પથરા વિશેષ નહતા પણ ગંગનાનીથી સુડી ૮ માઇલ આવ્યા તે પથર કાંકરા તથા ઉતરાઇ વાળો રસ્તો હતો. ક્યાંક તો પહાડ ધસી પડવાથી આગળ વધવું મુશ્કેલ થતું. સુડીથી ૬ માઇલ આગળ ચાલી હરસિલ ધર્મશાળામાં રાત રહ્યા. ધર્મશાળામાં કોઇ રક્ષણ નહતું. લાંડગીયા જેવા ઓરડામાં રાત માળી સવારે ચાલી નીકળી ૨ માઇલ પર આવેલ ધરાલી થઇ આગળ ચાલ્યા, એટલે ૫ માઇલ રસ્તો સારો આવ્યો. પણ પછી ૩ માઇલનો ચડાઇ તથા ઉતરાઇ વાળો રસ્તો જંગલોની ધર્મશાળા સુધી આવ્યો. રસ્તામાં કવચિત્ ડાક બંગલાઓ આવતા પણ તે પ્રજા કે જત્રી માટે નથી રહ્યા. તે તો ચોડીદાર નોકર કે વખતે ગોરો શીકાર માટે આવી ચડે તો તેના વપરાશ માટે કામમાં આવી શકે છે. જંગલોની ધર્મશાળા જે ભૈરવ ઘાટી કહેવાય છે ત્યાં પહોંચતા પહેલા એક માઇલના અંતરે બે સડકો મળી. એક ઉપરની ટીબેટ-નેલંગ જતી હતી અને બીજી નીચેની ગંગોત્રી જતી હતી. અમે બૂલથી નેલંગની સડકે દાહિના હાથ પર એટલે ડાબા હાથ પર સમજી દોઢ બે માઇલ આગળ ચાલી ગયા. સારા નશીબે સડક સુધારવા વાળા ત્રણ ચાર કામદારો મળી ગયા એટલે પાછા ફરી ભૈરવઘાટી આવી રસોઇ કરી જમી પાા માઇલનો રસ્તો કાપી શ્રી ગંગોત્રી પહોંચી ગયા. ભૈરવ ઘાટીમાં દુકાન, ધર્મશાળા તથા ભૈરવજીનું મંદિર છે. તેમજ અહીં આગળ ગંગાજી તથા જન્મવી જે ટીબેટથી આવે છે તેનો સંગમ થાય છે. બન્ને ભારે વેગવાળી

નદીઓ છે. જૈરવ ધાટીથી ગંગોત્રી સુધીનો રસ્તો પણ સારો આવ્યો. ચડાઇ ઉતરાડ હતી પણ બહુ સરળ હતી.

ગંગોત્રી મૈયાના દર્શન થતાં હપ થયો. આ સ્થળે મહાનુભાવ ભગીરથ રાજાએ દશ હજાર વર્ષ પર્વત તપ કરી ગંગાજીને પ્રસન્ન કરી કપીલ દેવજીના આપથી ભસ્મ થઇ ગયેલા તેમના પિતામહોના ઉદ્ધાર માટે ગંગાજીને પૃથ્વી પર પધરાવ્યા હતા. ભગીરથજીએ તપ કર્યું હતું તે શિલા ગંગાજીના કઠિ જેવામાં આવે છે. ગંગાજીનું જળ અતિશય ઠંડુ છે. સ્નાન કરવાથી હથ પગ શરીર બહેરા હુક થઇ જાય છે. ગંગાજીમાં સ્નાન કરી શિલાના દર્શન કરી બાજુમાં ગંગાજીનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યા. ગંગાજીના દર્શન ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવા છે. પૂજા પણ નિયમીત થાય છે. જે કે પૂજારીની તો પૈસા કાણુ ફેટલા મૂકે છે તે તરફજ દ્રષ્ટિ હોય છે. અહીં સાત આઠ ધર્મશાળાઓ છે પણ ધણી ખરી સંભાળની ખામીયે નકામી છે. બાવા કાળી કમલીવાળાની ધર્મશાળા ઠીક છે પણ ત્યાં હવે ચીટ્ટી વાળો-લાગવળવાળો સમવડ પામે તેવું ચાલે છે.

અહીં વરતુ મોઢી વેચાતી હતી પણ બદીકેદારનાથની માફક નહિ. બે દુઢનો હતી તેમાં ધણી ખરી વરતુ મળી શકતી. ઠંડી રાત્રે પુષ્કળ જણાણી. ગંગાજી જ્યાંથી પ્રગટ થય છે, તે મુખ સુમેરૂ પર્વતમાં છે. આ ગંગોત્રી સ્થળેથી ૧૮ માઇલ દૂર છે ત્યાં સુધી કોઇ રસ્તો ન હોવાને લાઇ જતું નથી. કહે છે કે ગોરાઓ શિયળમાં ખરડ જામતા ગંગાજીનો વેગ કમી રહ જાય છે ત્યારે ગંગાજીને કઠિ કોડે જાય છે. પંડ્યાઓ તો એટલા અજાન છે કે બણા ખરા સ્થળનું મહાત્મ્ય પણ જાણતા નથી. કોઇ મહાત્મ્ય વાંચી સંભ-

ળાવે છે તેને હિંદી ભાષા પણ વાંચતા આવડતી હોતી નથી. અહીંથી ગંગાજીનું જળ યાત્રી યોડીમાં ભરી લઇ જાય છે તે શ્રીકેદારનાથજીને ચડાવે છે. ગંગોત્રીના આસપાસના પહાડો પર સર્વદા ખરફ રહે છે, ગંગોત્રી અદ્રીકેદારનાથની યાત્રા વૈશાખથી કાર્તિક સુદ ૨ સુધી રહે છે બાદ ઠંડી તથા ખરફ પડવાને લીધે પંડ્યા અને દુકાનદારો યાત્રા બંધ થવાથી નીચે ઉતરી જાય છે અને ગંગોત્રીના પૂજારીઓ મુખી-મઠમાં, કેદારનાથના ઉખીમઠમાં અને અદ્રીનાથના જોશીમઠમાં ભોગ મૂર્તિ પધરાવી છ માસ સુધી પૂજા કરે છે. જનોત્રીથી ગંગોત્રી ૧૦૭ માઇલ દૂર છે, ત્યાં અમે ૬ દિવસે પહોંચ્યા.

ઋષિ મુનિ મહાત્માઓ.

ગંગોત્રીમાં એક દિવસ વધારે રહી શાંતિથી સ્નાન દર્શન કરી બીજે દિવસે સવારે ગંગાજીને નમન કરી ચાલી નીકળી ૧૩ માઇલ પર આવેલ ધરાલી આવી રોકાણા. અહીં જયપુર રાણીની ધર્મશાળા સારી છે પણ વિશેષ સાધન નથી. દુકાન બાબુમાં છે તેમાંથી જોઇતી વસ્તુ ખરીદી રસોઇ કરી ઉત્તર કાશીથી સાંભળ્યું હતું કે એક ઠંડી સંન્યાસી પરમહંસ દશામાં ધરાલીમાં ગંગા તટે કુટીમાં નમે અને વિરક્ત દશામાં રહે છે તેના રસોઇ જમી દર્શને ગયા. તેઓ ૪૦-૪૫ વર્ષની વયના, શરીરે મજબુત તથા હેષ્ટ પુષ્ટ અને નમે દશામાં કુટીના આરણ્ય બંધ કરી પલાડી મારી બેઠા હતા. આરણ્ય ખોલી પગે લાગી દ્રાક્ષ ધરી પણ તેમણે લેવાની ઇચ્છા ન બતાવી છતાં આગ્રહ કરતા થોડી પ્રસાદી તરીકે વહેંચી દઇ થોડી રાખી લીધી તેમની પાસે એકેય વસ્તુ કે વસ્તુ નહતી. જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્નો પૂછવા વિનંતી કરી પણ મૌન ધારી હોવાથી હા નાનો જવાબ ન

દીધો. ત્યાંના માણસો કહે છે કે તેઓ શિયાળામાં ખરફ પડે છે ત્યારે પણ વસ્ત્ર કે અગ્નિનો આશરો ન લેતા નગનજ રહે છે. કાંઈ ખાવાનું આપી આવે તો દિવસમાં એક વખત થોડું લે છે. તેમની બાજુમાં પણ બીજા બે વ્રતધારી સાધુઓ હતા જેમાંના એક બહુ વખત કૈલાસ માનસ સરોવર જઈ આવેલા હતા. આ સંત સાથે ખુબ વાતચીત કરી. હિમાલયના રૂપિ મુનિ તથા સિદ્ધ પુરૂષોના અસ્તિત્વ વિશે તથા તેમના દર્શન સમાગમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી મંઝા યમુના તટે શોધ તથા વિદ્વાનોને પૂછપરછ કરતા અને ગીચ જંગલોમાં ખારિકાઈથી જોતાં પણ ક્યાંય ભેટો થયો નહિ. અનુભવી અને વિદ્વાન માણસોને, સિદ્ધના દર્શન નહિ થવાનું કારણ પૂછતાં સમજાયું કે તેઓ અસંગ અને એકાંત સ્થાનમાં રહે છે. વળી તેઓ દિવ્ય શરીર તથા દિવ્ય દષ્ટિવાળા હોવાથી આપણા જેવા વિકારી વાસનાવાળા સંસારાસક્ત મનુષ્યોને મળવાં અસંભવિત છે. જ્યારે આપણે વિરક્ત અને શુદ્ધ સંસ્કારી થઈ શોધ કરીએ ત્યારેજ મળી શકે. અમેને પણ એ વાત બુદ્ધિથી વિચારનાં સત્ય લાગી.

જુદા કેદાર.

ધરાથીથી હરસિલ સુધી થઈ મંગનાની રાત રહ્યા. ત્યાંથી બીજે દિવસ સવારે રવાના થઈ બપોરે ભટવાડી પહોંચી થોડો વખત આરામ લઈ પુલ્લ જોળંગી પગડંડીના રસ્તે જુદા કેદાર તરફ ચાલ્યા. પ્રથમ રસ્તો ભૂલ્યા. પછી જે સામે મળતું તેને પૂછતા તો ઉલટા અથડ્યા. ખેતરમાં થઈને જતાં તો તેમાંથી બીજી કેડી કુટતી પણ રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે મામડા આવતાં ત્યાં પૂછી આગળ વધ્યા ડ માછલ આત્મા પછી એક વેગવાળી નદી આવી તે સાહસ કરી જોળંગી આગળ

ચાલ્યા અને ચડાઇ શરૂ થઇ. એક તો અભણ્યો રસ્તો, વડી કેડી, સખ્ત ચડાઇ, બીજો રસ્તો ચડી જવાનો ભય, ખંભે બોજો વગેરે સ્થિતિમાં આગળ ચાલી મહા મુસ્કેલીએ ૭ માઇલ પર ચઢી દુકાન હતી ત્યાં પહોંચ્યા. થાકથી તથા કફેડા રસ્તાથી કંટાળી ત્યાં રોકાઇ રસોઇ કરી. પાણીવાળી કેડીએ ટોચેથી ઠેક નીચે સુધીની ઉતરાઇ ઉતરી આબ્યા બાદ એક નદી અને તૂટેલો પર્વત આવ્યો તે જીવના જોખમે વટાવી ધુતુના માર્ગે ચડી ધુતુ સાંજે પહોંચ્યા. અહીં ધર્મશાળા છે પણ ચોક્કસ તાણુ મારીને ક્યાંય ચાલ્યો ગયો હતો. યાત્રીને માટે સાધન નથી. બે દુકાનો તથા રથુનાથજીનું મંદિર છે અને ભુગુપ્તિએ તપ કરી ગંગા-જીને પ્રકટ કર્યો છે તે ભુગંગા નામની મોટી નદી બાજુમાં વહે છે. ધર્મશાળાના ઓટલાપર રાત્રી ગાળી સવારે પવાલીના ભયંકર પહાડોના રસ્તે પડ્યા. પ્રથમ રસ્તો પાણીવાળો અને અતિ ગુંચવણુ ભર્યો આવ્યો. બાદ ખેતરોમાં લગભગ બે માઇલ પાણીવાળી કેડીપર ચાલવું પડ્યું, પણ પછી એવી આકરી ચડાઇ આવવા માંડી કે ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ ! પહાડ પછી પહાડ, શિખર પછી શિખર વટાવતા છતાં અંતજ ન આવે. આખરે થાક ખાતાં ખાતાં ૬ માઇલ ચડ્યા ત્યારે બેઠો રસ્તો આવ્યો. એવામાં તુરતજ ધુમસ ફેલાયો અને ચડાઇ આવી પણ તુરતમાં પવાલીની ચઢી આવવાથી રોકાયા. અહીં પહાડી લોકોના સાત આઠ છાપરાં છે તેઓ બેશોપર ગુજરો કરે છે. બે દુકાનો છે પણ એક દુકાનદાર જેની ચઢીમાં અમો ઉતર્યા હતા તે બહુ લુચ્ચો જણાયો. આજ સુધીમાં ચાર પાંચ છ સાતથી વધી આઠ આને શેર લોટ તથા નવ છટાંકથી છ ટાંક થી ખરીદતા આવ્યા હતા તે અહીં રૂપિયે શેર આટો તથા ચાર રૂપિયે શેર થી

જત્રોને ગરજાઉ સમજી વેચતો હતો. અહીં દુધ હહીની વિપુલતા હતી તે ખાંડ રાત્રી ગાળી. સવારે ચાલી પ્રથમ પાંચ માઇલની સખત ચડાઇ ચડવી પડી ત્યારે તો એમજ લાગ્યું કે હવે દુનિઆમાં આથી ઉંચું સ્થાન કોઇ હશેજ નહિ. સામે સુમેરૂ પર્વત જે વીશ પચીશ માઇલ દૂર હતો તે પણ ખરદથી સુંદર સુવર્ણની પ્રમા માફક દેખાવા લાગ્યો. ધુમસ તડકો અને વરસાદ પડ્યા કરતો હતો. સારા નશીમે મધ કાલ તથા આજે રસ્તો ન જૂઠ્યા નહિંતર આ વિકાળ જંગલો અને ભમાનક પહાડોમાં પત્તો લાગવો મૂશ્કેલ છે. બાદ ઉતરાઇ આવી તે ઠેક ત્રિયુગી નારાયણ સુધી ૬ માઇલની આવી. રસ્તામાં ધર્મશાળા હતી પણ તે તૂટેલી હાલતમાં નકામી હતી. ત્રિયુગી નારાયણ રોંઠે પહોંચી રસોઇ કરી જમ્યા બાદ દર્શન ખોલતા ભગવાન ત્રિયુગી નારાયણના દર્શન કરી આજુના સૂર્ય કુંડમાંથી આચમન કર્યું. આ મંદિર બહુ પ્રાચીન ગણાય છે. ભગવાન આલ શંકરાચાર્યે ભગવાન ત્રિયુગી નારાયણની સ્થાપના કરી કહેવાય છે. અહીંની ભસ્મનો મહિમા અમત્કારિક લેખાય છે. પંડયાઓ કહે છે કે ભસ્મ લગાડવાથી બાળકને કે મ્હોટાને જૂલ પ્રેતની બાધા નડતી નથી. ગામમાં સોએક ઘર પહાડી લોકોના હશે. અહીં આગળ ટેહરી મહારાજની હદ છૂટી જાય છે અને અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા શરૂ થાય છે. ગામમાં ધુળી નિશાળ જેવી નાનકડી નિશાળ તથા આઠ દશ દુકાનો છે. અહીંથી સીંધી સડક કેદારનાથ જાય છે. જે માઇલની ઉતરાઇ ઉતર્યા બાદ રૂદ્રપ્રયાગવાળી ખત્રી કેદારનાથની જત્રાના રસ્તાવાળી સડક વાસુકીગંગા તથા મંદાકની ગંગાના સંગમ પાસે પુલ છે તે વટાવ્યા પછી તુરત મળે છે.

ભગવાન કેદારનાથ.

ત્રિશુભી નારાયણથી પુલ્લ સુધી ઉતરાણ અને પછી ચણાઈ ઉત-
રાઈ અને પથરવાળો તથા તુટેલો રસ્તો આવવા માંડ્યો. તે કે
કેદારનાથ સુધી આવ્યો. પુલ્લ પછી ૩ માઈલે ગૌરી કુંડ આવ્યો ત્યાં
અતિ ગરમ જળનો કુંડ છે તેમજ શીતળ જળનો કુંડ છે તેમાં
સ્નાન કરી બાજુમાં ભગવતી મંદાકિની વહે છે તેમાં પણ સ્નાન કર્યું
બાદ પાવ તીજના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં. અહીં આગળ ભવારે જત્રા ચાલુ
હોય છે ત્યારે બણી દુકાનો ખુલ્લી હોય છે દુકાનો સાથે ચટ્ટીઓ
પણ પુષ્કળ છે. ઓઠામાં ઓઠા એક સાથે પાંચસો યાત્રી રહી શકે
તેટલી ચટ્ટીઓ મોટી છે. આજકાલ માન્યે ત્રણ દુકાનો ખુલ્લી હતી. અહીંથી
આગળ ચાલતા બજારે માઈલે ચટ્ટી દુકાનો આવ્યા કરે છે. કેદારનાથ
નજીક જતા સાડત્રણ માઈલ દૂર રામવાડા નામની ચટ્ટી છે ત્યાં
પંદર વીશ દુકાનો તથા તેટલીજ ચટ્ટીઓ અને ધર્મશાળા આવી.
જત્રીના અમાવે બે ત્રણ દુકાનો સિવાય બાકી બધી ઉડી મૂક હતી.
મંદાકિનીના કિનારે ચાલતા સખ્ત ચણાઈવાળો પથરનો રસ્તો
પસાર કરી શ્રી કેદારનાથ પહોંચ્યા. અમારી માન્યતા હતી કે
જમનોત્રી ગંગોત્રી દેશી રાજની હદમાં છે તેથી વ્યવસ્થા નથી
પણ તે ધારણા ખોટી પડી. વાસ્તવિક તો અંધારૂં અંગ્રેજ હદમાંજ
જણાયું. ઉપરની ટાપટીપ, માઈલના પથર મૂકાવેલા તથા ક્યાંક
નિશાળ પોસ્ટ-ઓફીસ સિવાય રસ્તો કે પુલ્લ તૂટી ગયો હોય તે સમા-
રવાનો જરાય મંદોબસ્ત ન હતો. આથી યાત્રીની જાંદગી અતિ
ભય ભરેલી હાલતમાં ગણાય. શ્રી કેદારનાથમાં મંદાકિનીનો પુલ્લ
ઓળંગી હાખલ થયા કે ભગવાનના મંદિરના દર્શન થયા. પ્રીધી

બજાર છે તેમાં પંદરેક દુકાનો તથા આસપાસમાં પંડ્યાના મકાનો છે. દુકાન તો જત્રી નહિ હોવાને કારણે માત્ર એજ ખુલ્લી હતી. અહીં બાવા કાળી કમલાવાળાની ધર્મશાળામાં ઋષિકેશ ક્ષેત્રની ચીટ્ટી બતાવી એટલે ઉત્તમ ઓરડીમાં ઉતારે. મળ્યો. ચાર મોટી કામળ ઓઢવા પાથરવા માટે તુરત માથુસ આપી ગયો તેમજ તાપવા માટે સગડી તથા પાણીનું વાસણ પણ મૂકી ગયો. સાંઝે જગવાન કેદારનાથજીની આર્તિના દર્શન અનુપમ થાય છે. રાત્રે ઠંડી સપ્ત પડી, હુમસ તથા વરસાદ પડ્યાજ કરતા હતા. સુમેરૂ પર્વત મંદિરની અત્યંત નજીક હોવાથી બરફની શરદીથીજ ટાઢ વધારે પડતી હશે એમ લાગ્યું, સવારે મંદાકિની માતા જેમાં બીજી ચાર નદીઓ-ક્ષીરગંગા, મહોદધી, સરસ્વતી અને સ્વર્ગદ્વારીનો સંગમ થાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું પણ સ્નાન કર્યા બાદ પાંચ મિનિટ તો શરીર ખોડુંજ જણાયું એટલું ઠંડુ જળ હતું. સ્નાન બાદ જગવાનના દર્શન કરી ભેટ ધરાવી. અહીં પંડ્યા પુષ્કળ છે. કહે છે ૩૬૦ ની સંખ્યા છે, તેઓ પૂછપરછ કરી યાત્રીને હેરાન કરી મૂકે છે. અમોએ એક પંડ્યાના આગ્રાફ છોકરાને રોકી લીધો હતો. આ પંડ્યાઓ પચીસ પચાસ અને વખતે વખતે હારિદ્વાર જેટલે ૧૫૦ માઇલ દૂર જત્રીને લેવા જાય છે અને જત્રી તેના ઝપાટામાં આવ્યા પછી સારી રીતે નીચોવે છે. કેદારનાથજીમાં યાત્રી ધર્મશાળામાં ન ઉતરતા બહુ કરી પંડ્યાને ત્યાંજ ઉતરે છે. મોંઘવારી તથા અસહ્ય ઠંડીના પ્રતાપે કોઇ એક દિવસથી વધારે કેદારનાથમાં ટકતું નથી. જગવાન કેદારનાથનો પ્રાદુર્ભાવ એવી રીતે થયો ગણાય છે કે શ્રી પાંડવોએ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી કૌરવોનો સંહાર કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો પણ તેમ કરતા તેઓને ધૂલ તથા યોગ્યતાનું પાતક લાગ્યું તે પાતકમાંથી મુક્ત થવા માટે તેઓએ આ

સ્થળે ભગવાન શિવજીની આરાધના કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આથી ભીમસેને ગુરસે થઈ પાટુ મારી એટલે ભગવાનની પીઠનો ભાગ પ્રકટ થયો. પાંડવોને મોઢાના ભાગના દર્શન કરવા ઇચ્છા હતી પણ આકાશવાણી થઈ કે મોઢું નેપાળમાં પશુપતિનાથના નામથી પ્રકટ થશે. તમારું પાતક નાશ પામ્યું છે, માટે ભગવાનની પીઠની પૂજા કરી સંતોષ પામો. પાંડવોએ પીઠની પૂજા કરી પીઠની પ્રતિષ્ઠા કરી એજ ભગવાન કેદારનાથજીના દર્શન છે. બાબુમાં પાર્વતીજી, નંદીજી, પાંચ પાંડવો, ભૈરવજી વગેરેની મૂર્તિઓ છે. ભગવાનને સવારે જળ ચઢાવી બેટ ધરાવ્યા પછી મૂર્તિ પર ઘી એપડાવી યાત્રીના શરીરને જેમ આપણા વડીલો એક બીજા સંબંધીઓને મળતાં ભેટા કરે છે, તેમ પંડ્યાઓ યાત્રીને છાતી સાથે ભેટ કરાવી પાપોનો નાશ કરવા પ્રાર્થના કરાવે છે. મંદિરની બાબુમાં હંસકુંડ, રેતકુંડ, વિગેરે કુંડમાં માર્જન થાય છે. અહીં અતિ સખ ઠંડીને લઈ લાકડા સળગાવવા મુશ્કેલ જણાવાથી કોઈ રસોઈ કરતું નથી પણ બજારમાં પુરી મીઠાઈ દુધ મળે છે તે ખરીદી ચલાવે છે. અહીંના દુકાનદારો યાત્રીને બહુ ચાહે છે. સોદો વેચે છે તેના પૈસા માગતા નથી. તેઓ સમજે છે કે આટલે દૂર આવા ધામમાં જે યાત્રી આવ્યા હોય તે કોઈ દિવસ અસત્ય વર્તન કરે નહિ—અર્થાત પૈસા પોતાની મેળે પહોંચાડશે. અહીં તથા શ્રી બદ્રીનાથ યાત્રા ચાલુ હોય છે ત્યારે લગભગ ૫૦ થી ૬૦ હજાર યાત્રી દરવર્ષે આવે છે; પુણ્યક્ષેત્રના પ્રતાપે ધર્મશાળા મહાનોનું કામ કોઇને કોઈ ધનવાનની સહાયતાથી ચાલુજ હોય છે. ટીબેટીયનો જે મોટીયા લોક કહેવાય છે તે પોતાની આરતો તથા ખંચરો સાથે ૨૫-૩૦ અહીં મળુરી કરી ગુજરાન ચલાવવા આવેલા

હતા. આ લોકો પોતા સાથે કસ્ટુરી વેચવા લાવેલ હોય છે. કસ્ટુરીની બુદ્ધી મૂંઝાતી કુટામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે અતિ કિંમતી વસ્તુ હોય ખાસ કરીને વૈદ્યો દવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. અકબંધ બુદ્ધી એક રૂપિયામાં મળતા ખરીદી લીધી. જો કે પ્રથમ તો તેઓ દશ રૂપિયાથી દામ કરે છે પણ પછી દગાવાળી હોંઘને આપી જાય છે. મંત્રોત્તરીથી કેદારનાથ ૧૧૪ માઇલ દૂર છે નિરંતર પ્રવાસ કરતા ૯ દિવસે અમારાથી પહોંચાયું.

સુમેરૂ પર ચડવું અને નવી જાંઘળી.

સુમેરૂ હિમાલયમાંના પર્વતોમાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચો પર્વત છે. તે હમેશા બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે. ન્યારે તડકો હોય છે ત્યારે તેના બરફ આત્મહતિ શિખરો દ્વરથી જોનારને સુવર્ણ જેવા અળ-કતા સુશોભિત લાગે છે. ઘણા કહે છે કે આ પર્વતની પેલી તરફ ટીમેટ છે. ઘણા કહે છે કે તેજ કૈલાસ છે અને ઘણા કહે છે કે તેની પેલી તરફ તો બરફવાળા પર્વતોજ છે. મને તેમ હોય પણ તેની વિશ્લેષણના જાણવાની અમોને પારાવાર જીજ્ઞાસા હતી તેથી સ્થાનિક લોકોએ અમોને ડરાવ્યા કે કાંઈ જાંઘ શકવું નથી. ત્યાં જનાર માણસ ઠંડીથી અકડાઈ જાય છે. બરફના ચોસલા પડવાથી તે નીચે માણસ ચગદાઈ જાય છે વગેરે કહેવા છતાં અમે કાંઈના બોલવા પર લક્ષ ન આપતાં પંડ્યાના છોકરાને સાથે લઈ નીકળ્યા. પરંતુ સુમેરૂ પર ચડવા પહેલાં રસ્તામાં આવતી વેગવાળી સ્વર્ગદ્વારી નામની નદી ઓળંગવાની હતી. જ્યાં નદીના ત્રણ ચાર ફાંટા પડ્યા હતા ત્યાંથી ત્રણે જણા મુક્તિપત્રે ઓળંગી સામે પાર પહોંચ્યા બાદ

વનસ્પતિના ઘેરાવાને વીંધી પથરો પર ચડી સુમેરુ ઉપર જવા માંડ્યાં. ક્યાંક પથરો ખસી જતાં પગ લથડી જતાં કે મારી ખસી પડતા બૂરકા ખાવા પડતા. થોડે ચાલ્યા પછી ધુમસ અને વરસાદ ફેલાવાથી આસપાસનું દેખાવું અદ્રશ્ય થઇ ગયું. પડવાનો ઊંકરો બોલ્યો: “ મને બૂખ લાગી છે, હવે હું નહિ ચાલી શકું. ” આમ બોલી બેસી ગયો. મેં જવાબ આપ્યો કે: “ તું પાણી પીછ શક ખાઇ બેસ, એઠલામાં અમે આવશું. ” એમ કહેવાથી ઊંકરો સમજી ગયો કે, અહીંયા ચાલાકી ચાલી શકે તેમ નથી તેથી સાથે ચાલી નીકળ્યો. ખરફના થરો જામેલા હતા ત્યાં મુઠ્ઠી કંઠણ થઇ અખુટ દિશ્મત ધરી ચડ્યા. અમારે કમમાં કમ જ્યાંથી મંદા-કિની પ્રકટ થાય છે, ત્યાં તેના મુખદાર સુધી જવા વિચાર હતો પણ ધુમસ અને વરસાદને લઇ કાંઈ સૂઝ ન પડવાથી ખરફના થરો જામેલા હતા ત્યાં પહોંચી તેનું નરીક્ષણ કરી તેને અસહ્ય દિમાલય સમજી ફર્યાન સ્પર્શ તથા લાકડીવતી ખરફના ટુકડા તોડી ખરફની પ્રસાદી આખી સંતોષ પામ્યા. હવે નીચે ઉતરી સ્વર્ગદારીના કાંડા પર આવી તેને પાર કરવાની વેતરણુ કરવા લાગ્યા. આ વખતે વરસાદ પડવાથી પુષ્કળ પાણી નદીમાં ચડી ગયું હતું. આમથી તેમ લાણું લૂમ્યા પણ કોઇ ઉપાય નહી પાર કરવાનો સૂઝ્યો નહિ. અમે ધણુ મુંઝાણુ પણ આખરે એકેય માર્ગ ન સૂઝવાથી દેહારનાથજીનું સ્મરણુ કરી જ્યાં એક સાથે નદીનો અત્યંત વેગવાળો પ્રવાહ વહે છે અને જે કોઇ અમે તેવો બળવાન અને તરવેયો માણસ હોય તેને પણ ઉથલાવી ખેંચી જામ તેવો છે ત્યાં ઝંપલાવ્યું. કહે જાડા રમાડની ભેટ પાંધી લાકડીના ટેકવતી મજબુતાઇથી પગ ટેકરી આગળ વધવા માંડ્યું.

પાણીના મવાહે પણ ખુબ જોર મારવા માર્યું, પણ લંબકમાં એટલે
પગમાંના પગરખાને જવા દઇ હતુમાનજીનું આક્રમણ કરી દેહ મૂકી
મજા ફાંચે પડતા લંબકતા હું તો સામે પાર નીકળી ગયો, પણ મારો
સાથી અને પંડ્યાનો છોકરો બાકી રહ્યા. સાથી દિગ્ગજયવાન હતો પણ
પંડ્યાનો છોકરો મજરાતો હતો તેને દિગ્ગજ આપી જ્યાં ત્રણ ચાર
કોટમાં નદી વહેવાયલી હતી ત્યાં દેહ મારી પડતાં આખરમાં તેઓ
પણ નદી જોળાંમાં મળી ગયા. આથી અમોએ પરમેશ્વરનો ઉપકાર
નવી જાંઘી પ્રાપ્ત થવા બદલ માન્યો. કારણ કે આ સાહસમાં પગ
જરા તરા આમ તેમ પડે એટલેજ મરણને વિકાળ હતો.

જયોતિર્મંઠ.

દેહારનામજીથી સવારના ચાલી નીકળી રામરાડ ગૌરીકુંડ મધ
મંદાકિની વાસુકી મંચાના મંચમ પાસેનો પુલ જોળાંમાં આમળ
ચાલવા માંડ્યા કે રસ્તો જરા ઠીંક આવવા લાગ્યો. રામપુર ચઢી
આમળ માવો રૂપિયે ચોર મળતા આવો તથા દુધ જમી ૧૭ માઇલ
પર આવેલી હાટક ચઢી મોડી સાંજના પહોંચ્યા. રસ્તામાં ચઢીએ
દેહદેહાણે આવતી હતી પણ જતો નહિ હોવાને લીધે દુકાનો બધી ખરી
હી ગઇ હતી. દુકાનદારો દુકાનો બંધ કરી પોત પોતાના ગામે
ચાલી ગયા હતા. અહીં એક દુકાનદાર કાયમ રહે છે અને દુકાનમાં
ખાવાની ચીજો ઉપરાંત કાપડ તથા પરચુરણ વસ્તુઓ પણ બધી
ખરી રાખી વેચે છે. રાત્રે સ્થોષ્ટ કરી જમી સૂઈ રહ્યા. બીજે દિવસે
સવારે હીં આમળ ચાલતા આમલા દિવસે સ્વર્ગદારીમાં જોકા તથા
જવાથી ઉધાડે પગે ચાલતું પડવાથી પાથર કાંકરી વાગવાને લઈ
પગ આળા થઈ ગયા હતા તેથી વિશેષ ચાલતું નહતું. પડે છુમકના

પાટા પીંડી કરવામાં આવી પણ તે વારંવાર ખસી જતી હતી. ૬ માઇલે નાલા ચટ્ટી આવ્યા ત્યાંથી એક નીચેનો માર્ગ ઉખીમક થઇને સીધો બ્રીનારાયણ જાય છે અને ઉપરનો માર્ગ ગુપ્ત કાશી જાય છે. અમારો ગુપ્ત કાશી થઇને બ્રીનાથ જવાનો વિચાર હોવાથી ઉપરના માર્ગે એક માઇલ ચાલતાં ગુપ્ત કાશી પહોંચ્યા. અહીં ગંગા યમુનાની બે ધારા છે, તેમાં સ્નાન અને તેની નિકટમાં જ શ્રી કાશી વિશ્વનાથનું તથા પાર્વતીજીનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યા. દરથી સાંભળ્યું હતું કે ગુપ્ત કાશી મોટું ગામ છે અને ત્યાં ઘણી મોટી દુકાનો હોવાથી ચીજ તમામ સસ્તી મળે છે પણ અનુભવ ચતાં જૂદું જણાયું. ગામ પચાશેક ઘરનું હતું તેમાં નિશાળ, પોસ્ટ ઓફીસ અને પાંચ છ દુકાનો છે. પરંતુ ચીજ તમામ મોંઘી મળતી હતી. જત્રીઓને જે જોઇશે તેમાં ચાલશે નહિ એમ સમજી દુકાનદારો અત્યંત ઉંચા ભાવે બેદરકારીથી માલ વેચતા હતા. રસોઇ કરી જમી એક માઇલની ઉતરાઇ અને એક માઇલની ચઢાઇ ચડી સાંજના ઉખીમક પહોંચ્યા. ઉખીમકમાં ભગવાન કેદારનાથની ગાદી છ માસ જત્રા બંધ રહેવા પછી રહે છે તે ગાદીના દર્શન એક પુરાતન મંદિરમાં ચાય છે. મંદિરમાં શ્રી નરનારાયણ, તુંગનાથ, ઓંકારનાથ, ગરુડજી વગેરે દેવોની અને પાંડવોની તથા માંધાતા રાજાઓની મૂર્તિઓ છે. પાસેના એક મંદિરમાં ઓખા અને ચિત્રલેખાની મૂર્તિ છે તેના દર્શન કરી રાત રહ્યા. પાંચ છ દુકાનો, દવાખાનું, ચટ્ટીઓ પુષ્કળ છે. દવાખાનાનો ડાક્ટર વિદ્વાન હતો તેની મુલાકાત ચતાં ધર્મ તથા રાજદારી વિષયપર ઘણી વાતચીત થઇ. તેણે ગાંધીની ચળવળને નાપસંદ કરી. બીજા વાતચીત સાંભળનારાઓએ પણ તેની વાતને

અનુભૂતિ આપી. ગાંધીની ચળવળનું સ્વરૂપ તો જોણે જોણે જવડું તે સંબળાએ નાપસંદગીજાળવતાવી પણ તેઓ તલક મહારાજની પ્રશંસા કરતા જણાયા. ઉખીમઠથી સવારના રવાના થઇ પ્રથમ ત્રણ માઇલની ચડાઇ ચડી પછી મોડી ઉતરાઇ અને સીધો રસ્તો વટાવ્યા પછી ૬ માઇલની અંતિ આકરી ચડાઇ ચડવી પડી. બાદ ૪ માઇલની ઉતરાઇ ઉતરી મોડી રાતના જંગલ ચઢી પહોંચ્યા. આજ સવારથી વરસાદ પડતો હતો તે સંજના ભાગમાં ખૂબ વધ્યો. ધુમસવા ગોટા ઉડવાથી તથા રાત્રીનું અંધારૂ થઇ જવાથી ઘોર જંગલમાં કાંઇ સૂઝ પડતું નહતું. લાલ ચીકણી માટી પાણીથી પલળવાને લઈ વધારે ચીકણા ચાળી બની જતાં વારંવાર પાડી દેતી હતી. અંધારૂ થવાથી ભયાનક જંગલના જનાવરોની ખીક તો ન લાગી પરંતુ પડવા આખડવાનો સંભવ પૂરતો હોવાથી બહુ ઉતાવળથી ચાલી જંગલ ચઢી પહોંચ્યા. અહીં આવતા વરસાદને લઇ ટાઢ ચડી હતી તેથી તાપણું કંઈ. તાપના તેજથી બન્નેના પગ તરફ નજર પડી તો અસંખ્ય ઝાંક નામના કીડાઓ પગે ચોંટી પડી પગો લોહી લોહાણુ કરી મૂક્યા હતા. મહા મુશ્કેલીએ બે કલાકે એ ચીકણા ડંખી કીડાઓને વીણી વીણી કંકયા પણ પાછા ચડી આવવાનો ભય હોવાથી નિદ્રા ન કરી શકાણી. અહીં બધું અંધારાને લઇને તથા જંગલને લીધે શુનશાન્ય લાગતું હતું. સારા નશીબે અંધારામાં ચાલતા વહેલો રસ્તો ન આવ્યો નહિતર જાંઘીને પુરેપુરો ભય હતો. ઉખીમઠથી ૯ માઇલ ચાલ્યા પછી પોથીઆસા ચઢી આવી હતી ત્યાં ખીચડી શાક બનાવી લઇ દહીં સાથે સારી રીતે જમી લીધાથી રસોઇની ઉપાધી રહી ન હતી. ગોથીઆસા ચઢીથી ૪ માઇલ આગળ ચાલતા ચોપના ચઢી આવે

છે ત્યાંથી જરા આગળ ચાલતાં સીધો રસ્તો જાય છે તે તુંગનાથ મહાદેવ જે પંચકેદાર માંહેના એક છે ત્યાં ૩ માઇલે પહોંચાડે છે. અમો બદ્રીનાથ જલદી પહોંચવાના હેતુથી ત્યાં ગયા નહોતા. આ સ્થળે એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે કે, અમો પ્રથમ સાદો અને સાત્વિક ખોરાક ગ્રહણ કરતા હતા, પણ જેમ જેમ બોળ સાથે ચડાઇ ઉતરાઇ ચડવા ઉતરવાનો તથા રોજના ૧૫ થી ૨૦ માઇલ ચાલવાનો પરિશ્રમ થવા માંડ્યો તેમ તેમ શરીરમાં બળની આવશ્યકતા જણાવા લાગી એટલે સત્વવાળે રાજસી ખોરાક-ધી પાક દુધ દહીં વિશેષ પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડી પણ જો અમે એમ ન કરીએ તો આગળ વધવાની તાકાત મળવી અશક્ય હતી. જંગલ ચટ્ટીથી સવારના ચાલી નીકળી ૧૦ માઇલ પર ગોપેશ્વર મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે ત્યાં દર્શન કર્યાં, ગોપેશ્વરથી થોડે દૂર વૈતરણી નદી વહે છે. આજનો રસ્તો તૂટેલો વધારે હતો. આખે રસ્તે ધસી ગયેલા પહાડો આવતા હતા. માથુસો કહે છે કે બદ્રી કેદારનાથની જગ્યા ગંગોત્રી જમનોત્રીથી સહેલ છે પણ તે સત્ય નથી. અલગત રસ્તો ઓછી ચડાઇ ઉતરાઇ તથા પથરવાળો છે, પણ વરસાદથી હાની પહોંચી હોય ત્યારે સમારવાની દરકાર હોવી જોઈએ તે તથા તૂટી ગયેલા પુલો ફરીથી ખેસાડવાની જરાય કાળજી સત્તાવાળાને નથી. ગોપેશ્વરથી ૨ માઇલ ચાલી બપોના ચમોલી-લાલસાંગા પહોંચ્યા. લાલસાંગા એક નાનું ગામડું છે પણ અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ આ ગામમાં 'ડેપુટી કમીશનરનું' થાણું રાખી તાર, પોષ્ટ ઓફીસ, નિશાળ, દવાખાનું વગેરે રાખેલ છે. ગામમાં વીશ પચીસ ઘર તથા ચાર છ દુકાનો છે. કેદારનાથથી આવનારને અલ-

કનંદા પરનો પુલ ઝોળંગી ગામમાં જઈ શકાય છે. પુલની બાજુમાંજ ધર્મશાળા છે. ધર્મશાળામાં ગયા તો રૂપચુરી કમીશનરે બોલાવેલા સરકારી નોકરો સહકારનો પાઠ પઢવા માટે આવ્યા હતા તેનો ઉતારો થયો હતો. ઝોળંગઝેમને શિવાજી મહારાજ જેમ રાત્રે સ્વપ્નમાં આવતા તેમ સત્તાવાળાઓને જંગલો પહાડી પ્રદેશોમાં જ્યાં કોઈ સહકાર અસહકાર વિશે કશું સમજતું નથી અને સમજે તો લેશ પણ કરવાની તાકાત ધરાવતા નથી તેવા સ્થળમાં સહકાર શીખવવાનું સૂઝે છે ! ખરેખર એ પણ બુદ્ધિની બહિષ્કારી છે. લાલસાગાથી હિંદુસ્થાનમાં જવા ઇચ્છનારને રામનગર સ્ટેશન સુધીનો માર્ગ મળે છે. રાજના નિયમ પ્રમાણે સવારના ચાલી નીકળી રસ્તામાં ચટ્ટીએ દુધ મળ્યું તે પી લઈ પીપળ ચટ્ટી થઈ ગરૂડ ગંગા આવ્યા. ગરૂડ ગંગામાં સ્નાન કરી સાંજે ૨૪ માઇલ ચાલી કુમારચટ્ટી પહોંચ્યા. સવારે કુમાર ચટ્ટીથી ૬ માઇલ ચાલી જ્યોતિર્મઠ પહોંચ્યા. અહીં શ્રી નૃસિંહજીનું તથા શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાચીન મંદિર છે. ભગવાન બદ્રીનાથની ગાદી પણ અહીં છે. જાત્રા કર્તિકથી ચૈત્ર સુધી બંધ રહેતાં સુધી પૂજા અહીં થાય છે. ભારતોદ્ધારક આદ્ય શંકરાચાર્ય કે જેમણે જૈન બુદ્ધ અને ઇસ્લામ ધર્મના લોકો કે જેણે હિંદુ ધર્મનો નાશ કરી હિંદુઓની દુઃખી દશા કરી મૂઝી પાખંડ ફેલાવ્યું હતું તેનો નાશ કરી પુનઃ સનાતન ધર્મ ચાલુ કરી ચાર દિશામાં ચાર મઠ-પશ્ચિમમાં શારદા, દક્ષિણમાં શૃંગેરી, પૂર્વમાં ગોવંધન અને ઉત્તરમાં જ્યોતિર્મઠ રચાયા હતા તે જ આ જ્યોતિર્મઠવાળું સ્થાન છે, જેને લોકો જોશીમઠ પણ કહે છે. અહીંથી એક રસ્તો તપોવન તથા બદરી જાય છે અને બીજો કૈલાસ તથા માનસરોવર જાય છે. ગામ ખસો ધરતું છે. તાર પોસ્ટ ઓફીસ થાણું વગેરે પણ છે.

સપ્ત મેંધાઈ.

અમે જમનોત્રી ગંગોત્રીને રસ્તે થઈ દેહરનાથથી જોશીમઠ આવ્યા. ગંગોત્રી જમનોત્રી તરફ જત્રા બંધ નહિ હોવાથી (આ તરફ બંગાળી શેરનું વજન છે) રૂપિયાનો ચારશેર આટો, રૂપિયાનું આઠથી નવ છટાંક ઘી (બંગાળી શેરના સોળ છ ટાંક ગણાય છે) દોઢશેર ખાંડ, બશેર દાળ, અઢીશેરથી ત્રણ શેર ચોખા, ચારશેર દાળીયા, અઢીશેર ગોળ વગેરે મળતા હતા તે ગંગોત્રી જમનોત્રીમાં રૂપિયાનો બશેર આટો, બશેર વેસણુ (ચણુનો લોટ) દોઢશેર ગોળ, દોઢશેર દાળીયા, છ છટાંક ઘી, બશેર ચોખા, બશેર દાળ મળ્યા પણ જ્યારે પાછા નીચે આવ્યા એટલે સસ્તા મળવા માંડ્યા. હવે પરાંપકારનો દાવો કરી જત્રા બંધ રાખનાર અંગ્રેજ સરકારની હદમાં દાખલ થયા એટલે બાર વધવા શરૂ થયા. અડીકેદરનાથમાં અને આસપાસની ચટ્ટીઓની દુકાનોમાં રૂપિયે શેર લોટ, રૂપિયે શેર વેસણુ, રૂપિયે શેર દાળ, રૂપિયેથી પોણામે રૂપિયે શેર ચોખા, રૂપિયેથી દોઢ રૂપિયે શેર ગોળ, બે રૂપિયે શેર ખાંડ, ચાર રૂપિયે શેર ઘી મળતા હતા. આવી સખ્ત, બેઠક, ચાર ગણી મેંધવારીનું કારણ પૂછતાં દુકાનદારોએ કહ્યું કે સરકારે જત્રા બંધ કરવાથી અમે જત્રી નહિં હોવાને લીધે ચીજ મંગાવતા નથી. થોડી મંગાવીએ છીએ તો મેંધી પડે છે, તેથી હોમ તે હિયે બાવે વેચીએ છીએ. સરકાર કહે છે કે પહાડોમાં દુધાળા હોવાથી જત્રા બંધ રાખી છે પણ એટલું તો સૌ કાંઈ જુદીથી સમજી શકે તેમ છે કે પહાડોમાં યાત્રીઓને માટે ખાવાની ચીજ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી

નથી. યાત્રીઓ જે જે વસ્તુ ખાય છે—તે તમામ ચીજો હિંદુસ્થાનમાંથી જ આવે છે, તેથી યાત્રી કે યાત્રાને દુષ્કાળ હોય તોય તે સાથે શું સંબંધ છે ? દર વર્ષે હિમાલયમાં ૫૦ થી ૬૦ હજાર યાત્રી યાત્રાર્થે આવે છે તેઓમાંથી પ્રત્યેક માણસ કમમાંકમ સો રૂપિયા વાપરે તો વર્ષે કુલ ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપિયા વપરાય છે તેમાંથી નહિ નહિ તોપણ ચોથો ભાગ એટલે ૧૨ થી ૧૫ લાખ રૂપિયા પહાડીઓને દર વર્ષે લાભ મળતો હશે તે લાભ જત્રા બંધ કરવાથી થતો અટકાવ્યો છે. એટલે જત્રા બંધ કરવાથી તો ઉલટો ખરો દુષ્કાળ પાડ્યો છે ! જે જત્રા ચાલતી હોય તો બોબ કંડી ઉપાડનારની મજૂરી ચાલે, દુકાનદારની દુકાનદારી ચાલે અને પંડ્યાનું પંડ્યાપણું ચાલે છે. જત્રા બંધ રહેવાથી બધાની રોજી બંધ થાય છે. સત્તા આમળ શાણુપત શા કામનું ?

શ્રીબદ્રીનારાયણ.

જેશીમઠથી જે માઇલ ઉતરાઇ ઉતરી આવ્યા એટલે વિષ્ણુ પ્રભાગ પહોંચ્યા. અહીં અલકનંદા તથા ધૌલી ગંગા નામની બે અત્યંત વેગવાળી નદીઓનો સંગમ થાય છે. પુલ પાર કરી આગળ વધાય છે પણ લાકડાનો તૂટેલા જેવો પુલ છે તે પાર કરવામાં જોખમ છે તેથી માણસ ગભરાય તેવું છે. આગળ ચાલતાં ચટ્ટીઓ દુકાન વિનાની ઉજ્જડ પસાર કરી પંડુકેશ્વર પહોંચાય છે. પંડુકેશ્વર ગામમાં ચાલીસ પચાસ ધરની વસ્તી છે. અહીં પંચખદરી મંદિરના એક પંડુકેશ્વર ભગવાનનું મંદિર છે તથા ધર્મશાળા પણ છે. અહાંથી લોકપાલ કરીને એક પવિત્ર અદ્ભુત સ્થાન સાત આઠ

માઇલ દૂર છે ત્યાં તળાવમાં પાણી એક તરફ વહે છે પણ અંદર ઉતરી સ્નાન કરનારને પ્રવાહ ઉલટી તરફ ખસડી લઇ જાય છે. પંડુકેશ્વર નજીક પુલ વગરના મોટા નાળા છે તે વરસાદને લઇ ઓળંગવા ભયકારક છે. અમારે તે ઓળંગવામાં મૂશ્કેલી પડી હતી. હનુમાન મઢી થઇને ૧૧ માઇલ ચાલી ભગવાન બદ્રીનાથ પહોંચ્યા. કેદારનાથથી ૧૦૦ માઇલ દૂર હોઇ આ ધામ પહોંચતા સાત દિવસ થયા.

જે પવિત્ર ધામમાં પહોંચવાને માટે આટલું બધું હિમાલયમાં ફરવું પડ્યું હતું તે શ્રીબદ્રીનારાયણમાં પહોંચતા અત્યંત આનંદ થયો. જે માઇલ દૂરથી મંદિરના દર્શન થયા એટલે હર્ષધ્વની નીકળી ગયો. બદ્રીનારાયણમાં પહોંચ્યા બાદ ધર્મશાળામાં ઉતારો કરી મંદિરની બાજુમાં પતિતપાવની ભગવતી અલક્ષ્મી વહે છે તેના અતિ શ્રીતળ જળમાં સ્નાન કરી બાજુમાંજ નારદકુંડ, ગૌરી-કુંડ, સૂર્યકુંડ, ગરુડકુંડ, તથા તમ્બકુંડ નામના પાંચ કુંડ ગરમ જળના છે તેમાં સ્નાન કર્યું. બાજુમાં નારદશીલા, માર્કંડેય શીલા, વરાહ શીલા, ગરુડ શીલા વગેરે જળરજસ્ત પથ્થરો છે તે ઉપર તે તે નામના ઋષિઓએ હજારો વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી છે તેના દર્શન સ્પર્શ કર્યા બાદ ભગવાનના મંદિરમાં દાખલ થયા. ઉક્ત કુંડો તથા શીલાઓના સ્પર્શ સ્નાનનું મહાત્મ્ય બહુ ભારે વર્ણવાયલું છે. ભગવાનના મંદિરમાં દાખલ થવા અગાઉ જય વિજય દ્વારપાળોના દર્શન થાય છે તે કરી મંદિરમાં ગયા. ભવ્ય મંદિરમાં શ્રી બદ્રીનારાયણની શૃંગાર મૂર્તિના દર્શન થયા. ભગવાનની અબી બાજુમાં નરનારાયણ દેવના, એમની નીચે નારદજી ઉદ્ધવજીના અને ભગવાનની જમણી બાજુ કુબેરજી તથા ગરુડજીના દર્શન થયા. પ્રેમપૂર્વક દર્શન કરી બેઠા ધરી

ભગવાનની સ્તુતિ કરી વારંવાર નમસ્કાર કરી મંદિરને પ્રદક્ષિણા કરી. મંદિરની બહાર લક્ષ્મીજી, ગણેશજી, હનુમાનજી, ગણપતિજી અને ઘંટાકર્ણના દર્શન થાય છે. ભગવાનની સવાર સાંઢ આર્તી થાય છે. આર્તી થયા બાદ શૃંગાર ઉતારી નંખાય છે. સવારે ભગવાનને ચોખ્ખા હાળતો ભોગ ધરાવાય છે. ભગવાનનું સિંહાસન ચાંદિનું છે અને છત્ર સુવર્ણનું છે. મંદિરની બવરચ્છા સર-કારી ટ્રસ્ટના હાથમાં છે. પૂજારી મદ્રાસી છે, તેને દર માસે બસો રૂપિયા પગાર મળે છે. ભગવાનનું કીર્તન અને વેદ મંત્રાથી સ્તુતિ કરનારા પંડિતો પણ મંદિર તરફથી છે. હડીદારો તથા બીજા નોકરો પણ ધણા છે. મંદિરની પેઢીમાં મહેતાઓ હિસાબ ખિતાબ રાખે છે. પૂજારીનું મહત્ત્વ માન છે. કહેવાય છે કે દર વર્ષે ભગવાનના મંદિરનું પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ છે. ભગવાનને બેટ પણ માત્રીઓ તરફથી મેટી ધરાય છે એટલે ખર્ચ પૂરું મળે રહે છે. શ્રીમંત જત્રીઓ હજારો રૂપિયા ધરી જાય છે. ભગવાનને ચંદન પુષ્પ તુલસી માળા ધરાય છે તે પ્રસાદીમાં પૈસા આપવાથી મળે છે. જેમજ આઠ આના આપવાથી ચોખ્ખા હાળતો પ્રસાદ પણ મળે છે. અહીં પ્રસાદને મળે તે જાતિનો માણસ અડતાં સ્પર્શ દોષ લાગતો નથી. જ્યત્ પિતા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને બદ્રી નામના વૃક્ષ નીચે બેસી તપ કર્યું હતું તેથી ભગવાનનું નામ બદ્રીનારાયણ પડ્યું કહેવાય છે. શ્રી નરનારાયણ દેવે પણ હજારો વર્ષ તપશ્ચર્મા કરી આ ક્ષેત્રમાં અખંડ વાસ કર્યો છે તેથી આ ધામ મુક્તિ આપનાર-સર્વ પાતક કરીને મનમમના સદ્ગુણ કરનાર સર્વ કૌટલ ધામ ગણાય છે. સ્વકુટુંબ સ્નેહી સંબંધીઓને સંબારી સ્નાન કર્ષન કર્યા પછી ભોજન કર્યું.

અહીં પંદર વીસ દુકાનો, પંડાના મકાનો તથા ખાવા કાળી કમળી વાળાની ધર્મશાળા છે. ઠંડી તથા લાકડા અને ચીજ વસ્તુ મોંઘા મળવાને લઈ રસોઇ બહુ ઓછા જત્રી કરે છે. પુરી, શીરો, પેંડા વગેરે તૈયાર ખાવાની વસ્તુઓ મળી શકે છે. બ્રહ્મચારી પરશુરામજી તથા વૃજવાસી બ્રહ્મચારી નામના બે સાત્વિક બુદ્ધિના વયોવૃદ્ધ યાત્રી પુરૂષો છે તેનો દર્શન સમાગમ થતાં આનંદ થયો. ૫ માઇલ પર વસુધારા નામની એક ધારા બહુ ઉચેથી નેરથી પડે છે તેના દર્શન નાચમન કર્યું. આ ધારામાં આઠ વસુઓનો વાસ છે તેથી તેના દર્શન રનાન કરનારને માટે બહુ મોટું પુણ્ય મનાય છે. વસુધારાનો રસ્તો વિસ્તૃત છે. બ્રહ્મનાથજીની બાબુમાં નારાયણ પર્વત અને તેની બાબુમાં સુમેરૂ પર્વત છે તથા સામે ગંધમાદન પર્વત છે. અલકનંદા સાથે ઋષિ ગંગાનો સંગમ થાય છે તેનું મહાત્મ્ય પણ મ્હોટું ગણાય છે. અહીં તાર, પોસ્ટ ઓફીસ તથા દવાખાનું છે.

જપ તપ આરાધના.

તીર્થ યાત્રા કરવાનું પ્રયોજન કેવળ રનાન, દર્શન, દાન કરવું એટલુંજ નહિ પરંતુ જપ, તપ, આરાધના તથા મહાપુરૂષોનો સમાગમ કરવો એ પણ છે. અમારો પ્રથમથી સંકલ્પ હતો કે દર્શન કર્યા બાદ જપ તપમાં મન પરોવવું. શાસ્ત્રોમાં જપ તપનું મહાત્મ્ય બહુ બહુ વર્ણવ્યું છે. જપ તપ કરનાર સર્વ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે પણ ઠેક સુધી શ્રદ્ધા રહેવી જોઈએ. એકાગ્ર ચિત્તે તપ કરતાં સુખ દુઃખ ક્ષુધા પિપાસા દાહ તડકાની પરવા કરવામાં ન આવે તો કસોટીમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા બાદ તપ કરનારનો પાપો

અર્થ પાર પડે છે. અમે આ ભાવનાથી ધર્મશાળાની એકાંત વાળી કાટડીમાં મૈનતા ધારી નિરાહાર અને નિજળ રહી ભગવાન ખદી નારાયણના ધ્યાનમાં ત્રણ દિવસ બેઠા. પ્રથમ બે દિવસ સ્નાન કરી સવાર સાંઝ મંદિરમાં ભગવાનના દર્શન કરી શક્યા પણ ત્રીજે દિવસ સવારે દર્શન કરવા જતાં મંદિરના પગથિયા ચડતાં થાકી ગયા તેથી સાંજના ન ગયા. શ્રી વાસુદેવનું ધ્યાન સ્મરણ, વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ, ગીતાણ, યોગ દર્શનનું વાંચન અને પ્રાણાયામ કરતાં ત્રીજે દિવસે વ્યાકુળતા વધી. શરીરના બધા અવયવો કળવા માંડ્યા એટલે આગળ તપ કરવાની ભાવના ધરી ગઇ. થયું એટલેથીજ સંતોષ માની ગીતાણમાં ભગવાન જેમ નિષ્કામ કર્મયોગ આચરવાનો, ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે તેમજ વ્યવહારમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મના કર્મ કરી વર્તવું ઠીક લાગ્યું. અલબત્ત તપનું અગાધ ફળ છે પણ આચરવું અને ઠેક સુધી ટકવું મહા મુશ્કેલ છે. હવે સત્ય-પથ સ્વર્ગારોહણ તથા માન સરોવર અને કૈલાસના દર્શન કરી થર તરફ પાછા ફરવું એયબ્કર છે, એમ વિચાર થતાં ચોથા દિવસે તપ અટકાવી સ્નાન દર્શન કરી આહાર લીધો. સત્ય પથ, સ્વર્ગારોહણ ન્યાંથી પાંડવોએ સ્વર્ગમાં પ્રમાણ કર્યું હતું ત્યાં ખરફ વાળા મહાન પર્વતમાં ખરફના પગથિયા વાળા સીડી સેંકડો પગથિયાની છે કહેવાય છે કે તે સીંધી સ્વર્ગે પહોંચે છે. એ સીડી ભીમસેને ખનાખાનું કહેવાય છે. ઉપર ચડવાથી ખરફમાં ગળાઇ જવાની ભીતિ રહે છે તેથી કાષ્ટ જતું નથી. કહાય જવું હોય તો પાંદું આવવું નહિ એવી પણ ઘણાની માન્યતા છે. અમે એ પવિત્ર અને આશ્ચર્ય યુક્ત સ્થળના દર્શન કરવા ખદીનાથથી નીકળ્યા. માનાથી સાંધ શાખો

પણ ન મળ્યો. આગળ ચાલતાં રસ્તાની અગમ્યતા જણાવાથી તથા વરસાદ ને ઠંડી લાગવાથી પાછા ફરી બ્રીનાથ આગા.

જમદગુરુ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય.

અહીં શ્રી બ્રીનારાયણના ધામમાં એક વસ્તુ જે બહુ અંધારામાં હતી, જેને જડ શુદ્ધિના અજ્ઞાન માણસો પારકા પરાયો કહી નામ લેવામાં સુદાં પાપ માને છે, જેને સંપ્રદાયના આગ્રહી માણસો પોતાનો પરાયો કહી નિંદે વખાણે તે ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્ય એ કોણ, કેવા અને શા માટે થઇ ગયા ! તે અમારા સમજવામાં આવ્યું. શુદ્ધ ધર્મે ભારતવર્ષમાં એટલી તો પોતાની પ્રગળ સત્તા જમાવી હતી કે તેમાંથી લાગ્યેજ કાષ્ઠ બચવા પામ્યું હશે. લોકોને પ્રેમથી કે બળાત્કારથી અનુયાયી બનાવ્યા પછી શુદ્ધ ધર્મના પ્રાધુર્યો અને રાજઓએ હિંદુઓના જગન્નાથ બ્રીનાથ કાશી વિશ્વનાથ ગયાળ જેવા મૂખ્ય યાત્રાના ધામોમાં વેરો બાલી મંદિરમાંની પ્રભુ મૂર્તિઓનું ખંડન કરાવી ખસેડાવો મૂકા હતી. નવું થોડો વખત તો ડીક ચાલે છે અને રમણીય દેખાય છે પણ પછી વખત જતાં તેની નિર્માસ્યતા પ્રસરવા માંડે છે. શુદ્ધ ધર્મના મિથ્યા સિદ્ધાંતોને લઇ લોકો નાસ્તિક, દુરાચારી બનવા લાગ્યા ત્યારે સત્પુરુષોને તેના પ્રત્યે અતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. ગણ્યા ગાંડ્યા ધર્મચ્છલોકારણોનેની આર્થનાથી આચાર્ય શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય મહારાજ અને કુમારીસ બહુ જન્મો. આ જન્મે મહાનુભાવ પુરુષોએ જ્ઞાનબળથી, શાક્ત સામર્થ્યથી શુદ્ધ ધર્મની હુલ્લેહતા સમજાવી સનાતનધર્મ એટલે શું ! અને તેને અનુસરવાથી તેમાં મોક્ષ પામવાની કેટલી સર્વોત્કૃષ્ટ સરળતા અને

અને સત્યતા રહેલી છે ? તેનું જ્ઞાન કરાવી ભારતવર્ષમાં પુનઃ શ્રી સનાતન ધર્મ સ્થાપન કર્યો. ખંડિત થયેલા મંદિરો અને પ્રતિમાઓ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરી શ્રીમદ્ આચાર્યજીએ જેમ ભારતના સર્વ સ્થળોમાં પ્રવાસ કરી ધર્મપ્રચાર અને મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેમ હિમાલયના વિકટ, નિજન પ્રદેશમાં પણ પ્રવાસ કરી શ્રી યદ્રીનારાયણની મૂર્તિ બુદ્ધભોક્ષાએ મંદિરમાંથી ઉખેડી ફેંકી દેવાવી હતી તે મૂર્તિ અલક્ષ્મી-ભાગીરથીના તટપર આવેલા નારદ કુંડમાંથી સંશોધન કરાવો વિધિસર સ્થાપન કરી હતી. બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદ અને ગીતા એટલે વેદત્રયી ઉપર જે ભાષ્ય લખે અને દેવ ઋષિમુનિ જેને માન્ય ગણે તેજ આચાર્ય કહેવાય. આવા આચાર્ય છેલ્લા ૨૦૦૦ વર્ષ દરમ્યાનમાં ફક્ત ચારજઃ શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી માધ્વાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય થયા છે. પણ તે ચારેયમાં હિંદુધર્મ સ્થાપનાનું અતિ વિકટ કાર્ય તો મહા મહા સંકટ વેડીને શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યજીએજ કર્યું છે એમ જ્ઞાતપૂર્વક જ્ઞેતાં ખાત્રી થાય છે. કેટલાક અજ્ઞાન અને મૂઢ મતિ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજને શંકર-મતના ગણી નિંદે છે તો કોઇ તેઓશ્રીને શંકરમતના સમજી વૈષ્ણવો સાથે 'સ્વાદ' કરે છે પણ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યજીને કોઇ મત કે વાડો-સંપ્રદાય ન હતો. તેમણે તો સ્થળે સ્થળે સનાતન વૈદિકમાર્ગની હિમાયત કરી પરમ દેવ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિ જ્ઞાનયુક્ત કરવાનું દર્શાવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ જગન્નાથ શ્રી વિષ્ણુ ભગ-ભગવાનની આ સૃષ્ટિ રચનાના લોકપાત્ર પિતામહ બ્રહ્મા, શિવ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઈંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, વાયુ, યમ, ગણપતિ વગેરે દેવની પણ આવાધિએ ઉપાસના કરવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ ઉંચ ઉતરી

નેતા સ્પષ્ટ જણાય છે. શ્રી બદ્રીનારાયણમાં ભગવાન ભાષ્યધારના ઉપહારનું સ્મરણ કરી અમે પરમ સંતોષ પામ્યા.

સર્વ શ્રેષ્ઠ તીર્થ.

ભારતવર્ષમાં નાના મોટા ઘણા તીર્થ સ્થાન તથા રમણીય વન પ્રદેશો છે. જેમ ભારતમાં છે તેમ દુનિયાના ઇતર ભાગોમાં પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય છે. દ્વારકા, ડોકરણ, પંઢરીનાથ, બાલાજી, વિષ્ણુકાચી, મદુરા, રામેશ્વર, જનાદન, પદ્મનાભ, શ્રીરંગજી, જમન્નાથજી, ગયાજી, કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, અયોધ્યા, હરિદ્વારાદિ અનેક તીર્થોમાં એક કરતા વધારે વખત અમોએ યાત્રા કરી છે તેમ જપાન, ચીન, ઈંગ્લેન્ડ, પેરીસ, ઇટાલી વગેરે દેશો પણ જોયા છે પરંતુ ક્યાંય સુમેરૂ પર્વત જેવા ખરેખર અશ્વમેદિત પર્વતને કે જેની મધ્યમાંથી અનેક પવિત્ર નદીઓ: ગંગા, યમુના, મંદાકિની તથા તજેરીમાં ચાર ધામ: ગંગોત્રી, જમનોત્રી કેદારનાથ અને બદ્રીનાથ અને તેમાં પણ ભગવાન શ્રી બદ્રીનારાયણનો પ્રતાપ તો ક્યાંય કિચિંત અશે પણ દેખાયો નથી. જેમ સપ્તપુરી અને ચાર ધામમાં શ્રી બદ્રીનારાયણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ સૃષ્ટિ સાંદર્યમાં પેરીસ, ઇટાલી, જપાન કરતા કાશ્મીર શ્રેષ્ઠ છે અને કાશ્મીરની વન:શ્રી કરતા હિમાલયમાંના જમનોત્રીના માર્ગની વન:શ્રી સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનીય છે. દરવર્ષે શ્રીમાન હિંદુઓ લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી યુરોપ અમેરીકામાં ભ્રમણ કરી બહુ થાય છે તેઓ જે યુરોપનો મોહ ત્યજી એક વખત કાશ્મીર હિમાલયના પ્રદેશનું અવલોકન પ્રભુચિંતન અને સત્સંગાગમ કરતા થકા કરે તો અવશ્ય અનેક લાભ મેળવીને પાછા ઘેર આવે. હિમાલયની યાત્રા પૂણે ક્યાં પછી અમારો તો હઠ નિશ્ચય બંધાયો છે કે પ્રભુકૃપાએ સ્થિતની અનુકૂળતા હોય તો દરવર્ષે જ માસ તો જરૂર હિમાલયમાં ભ્રમણ કરવા.

રામનગર રસ્તે મુંબઈ.

કૃત સંકલ્પનું સમાધાન થયા પછી શ્રીમદ્રીનારાયણમાં હવે વિશેષ રોકાવાનું ઉચિત ન ધારતા આ ભગવાનના દર્શન કરી અપોરના ચાલી નીકળ્યા. પગમાં પગરખા ન હોવાથી ધોધમાર વરસાદને લીધે કાંકરા અને આણીદાર પથ્થરવાળો રસ્તો તથા નાળા મહા મુશ્કેલીએ કાપતા કાપતા ૮ માઈલપર એક મોટા નાળા પાસે આવી પહોંચ્યા. આ નાળુ એક જળરજસ્ત નદીના જવું. વેગવાળું હતું. તેમાં મોટા મોટા લોઢ ઉલ્લળતા હતા. વીણ દિવસ પહેલાં પુલ નહિ જોવો હતો તેનું નામનિશ્ચય રહ્યું નહોતું. હું મારો સાથી અને એક સાધુ જંગીએ આમથી તેમ ફરી નાળુ ઓળંગવાનો ધણો પ્રયાસ કર્યો પણ વ્યર્થ. તેનું તાણુ અને લોઢ જોતાંજ છાતીમાં ઘ્રાસકા પડતા તો પછી તેને ઉલ્લંઘી સામે પાર જવાની વાતજ ક્યાં રહી ! આખરે ભગવાનનું સ્મરણ કરી મેં હિમ્મત આણી જ્યાંથી નાળાના જળનો મેળાપ અલ્પકર્નકામાં થતો હતો તેની નજીક પીમા લોઢ જોઈ ઝંપલાવ્યું. પાણીમાં લાકડી મૂકી તેના ટેકે ટેકે ચાલવા માંડ્યું તો જળના ઉગ્ર પ્રવાહે લાકડીને ખેંસવી દીધી અને મોટા મોટા પથ્થર પગમાં અથડાઈ મને ખેંચવા લાગ્યા. શ્રી કનુમાનની શક્તિનું સ્મરણ કરી વિશેષ બળથી આગળ વધવા માંડ્યું તેવામાં દૈવયોગે પગ લથડ્યો અને હું નદીમાં પડ્યો. અતિ બળ કરી ખેડો થયો પણ ખંભાપરની અડધા મણતી પોટકી પાણીના વેગમાં તણાતી ચાલી. આમ ચર્તા નિરાશ ન પામતા લથડતા તણાતા પોટકી પકડી હું કિનારે પહોંચી નવી જીંઠમી પ્રાપ્ત થવા માટે ભગવાનનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. હવે મારા સાથીને તથા

ખાવાને સામે પારથી આ ખાણુ લાવવા રહ્યા. તેઓને લાકડીનો ટેકો દઈ દિંમન અને પડકારાથી ખુબ ખેંચ્યા છતાં તેઓ નદીમાં ખેંચાયા અને મહા મુશીબતે કાઢે આવ્યા. આ વખતે બરફ જેવા ઠંડા જગમાં પડયાથી અમારા શરીર પાણીથી તરભોગ થઈ જઈ ઠંડોથી ઋજતા હતા. કપડા પુરતકની પોટકીઓ પણ પાણીમાં ભીંજવાથી પાંચ ગણા વજનની થઈ હતી. હુગડા કપડા નીચેની આમળ વધવા માંડ્યું. વરસાદે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરી વરસવા માંડ્યું. સાંજ પણ પડવા આવી હતી તેથી એક માઇલ ચાલી એક ખાવાના મકાનમાં આશ્રય લેવા ધાર્યો. ખરેખર ધર્મસ્થળના લોકો ધર્મદોષ ખાઈ નિષ્કુર થઈ ગયા હોય છે તેના હૃદયમાં ક્યાનો છાંટે હોતો નથી. અનેક રીતે વિનવ્યા પછી ખાવાએ તેના મકાનની સામેની કુટીમાં રાતવાસો કરવાની રજા આપી. ભીંજાયલા કપડા નીચેની સૂકવ્યા અને લંગોળીબર રહી ટાટથી ધ્રુજતા તથા નદીમાં પડી જવાથી કેડમાં સખત માર પડેલો હોવાથી તેના દુઃખે દુઃખી થતાં આખી રાત બેઠા બેઠા ગાળી સવારમાં બે માઇલ ચાલી પંડુકેશ્વર આવ્યા.

પંડુકેશ્વરમાં ગંગાસ્નાન તથા પંડુકેશ્વર ભગવાનના દર્શન કરી રસોઈ કરી શરીર શેકવા લાગ્યા. ગઈ કાલના પડવાના પ્રહારની પીડાથી આજ અહીંજ રોડાઈ ગયા. બીજે દિવસે રસોઈ જમી ચાલી નીકળ્યા. પથ્થર કાંકરીવાળો તથા નાના મોટી ચકાઈ દિતરાઈવાળો રસ્તો પસાર કરતા ધવલ ગંગા તથા અલકર્નકાના સંગમ પાસેના વિષ્ણુ પ્રયાગ પામે થઈ જોશીમઠ આવી પહોંચ્યા. અહીં દુકાન મકાન ઠીક હોવાથી ખેંચડી વિશ્રાન્તિ લઈ થેડો નારતો કરી પાણી પીધ અને નેહી નીકળ્યા. માર્ગે ૧૪ માઇલપર

આવેલી કુમારચટ્ટી આવો પડોચા. અહીં દુધ દહી તથા શીલાજીત સારા પ્રમાણમાં મળે છે. રાત્રે રસોઇ કરી સવારે ચાલી નીકળ્યા. મનમાં ચાલવાનો વેગ ધણો હતો પણ પગરખા વિનાના પગ હોવાથી ઠાંકરી પથ્થરના મારથી પગ આગા થઇ ગયા હતા તેથી વધારે ચલાતું નહોતું તો પણ ગરૂડ ગંગા થઇ પીપલકોટી ચટ્ટી આવ્યા. આ ચટ્ટી મોટી છે. અહીં દશ ખાર દુકાન છે તેમ ખાવા પીવાની તથા કપડાના પગરખા વગેરે પરચુરણ ચીજો મળે છે. રસોઇ કરી જમી કપડાના પગરખાની જે જોડ ખરીદી ચાલી નીકળ્યા. ચાર પાંચ માઇલ તો સારી પેઠે જોરથી ચાલ્યા પણ પછી વરસાદથી પગરખા પલળ્યા અને કુદડી લાગવાથી લોહી નીકળવા માંડ્યું તેથી તેમ વરસાદને લીધે પહાડો ધમેલા હોવાથી અંધારામાં ક્યાંક નદીમાં કે પહાડમાં ડાઇ ન મરીએ ? એમ ધારી ૧૬ માઇલ ચાલી રાત્રે લાલસાંગા પાસેની ચટ્ટીમાં રોકાયા. રસ્તો વનસ્પતિ વૃક્ષ પહાડ પર્વતથી રળીયામણે લાગતો હતો. ગંગોત્રીની માફક ઝોંકનો ત્રાસ ન હતો પણ સરકાર કે જેણે લોકોમાં પરોપકારીપણાનો ભાસ કરાવી લાલચો આપી રચેલ સ્થળ હાથ કર્યા છે તેની બેદરકારી તથા બીજીપણું જોઇ અત્યંત સંતોષ થતો હતો. હિમાલયનો-બ્રિટિશ ગઠવાળ પ્રદેશ જે પ્રથમ મહારાજા ટેકરીના કબજામાં હતો તેની પાસેથી તેમને ચેનકિન પ્રકારેજ સમજાવી હાથ કર્યો અને હવે તે તેની વૃક્ષ વનસ્પતિની આવક ખાતે છે છતાં જાતીઓના સુખને માટે નદી નાળાપરના પુલ સમારવાની કે રસ્તો સુધારવાની બીલકુલ દરકાર રાખી નથી એટલુંજ નહિ પણ દુકાનના બહાને મદીનારામણની જગ્યા બંધ રાખવાથી ચટ્ટીઓ ટુટેલી લાલતમાં હતી. વેપારી લોકો ધંધા રોજગારના અભાવે

ગયા હતા. કોઇ કોઇ વેપારી ક્યાંક બાકી રહ્યો હોય તો મમણા રંગણા દામ કાઢને સડી ગયેલી ગીજ આપતો હતો. આવી રીતે મુશ્કેલી ભોગવતા ભોગવતા સવારે વહેલા ચાલી દશ બજે લાલસાંગા આવી પહોંચ્યા. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ હોવાથી ઉપવાસ રાખ્યો હતો. અલકનેદામાં સ્નાન તથા સંખ્યા ઉપાસના કરી થોડુંક ફરાળ સાથે લઇ ચાલી નીકળી ૧૦ માઇલે સાંજે નંદપ્રયાગ પહોંચ્યા. આ ગામમાં શ્રીનંદજીએ તપ કરેલું હોવાથી તેનું મંદિર છે તથા અલકનેદા મંદિરનીનો સંગમ થતો હોવાથી તીર્થનું સ્થળ ગણાય છે. જેમ લાલસાંગા જેવા અરણ્ય સ્થળમાં ખેચાર અધિકારીઓ સહકારી કમિટી સ્થાપી દશ વીસ માણસ એકઠા કરી સહકાર શીખવતા જેવામાં આવેલ તેમ અહીં ગાંધીપંથી અસહકારી તથા ચાર પહાડી લોકો ખાદી પહેરી સ્વરાજ્યની વાતો કરી રહ્યા હતા. પરસ્પરમાં સંવાદ યતાં પ્રશ્નોનો ઉત્તર દઇ રાત્રિ ગાળી સવારે ચાલી નીકળી ૧૩ માઇલે સાંજે કર્ણપ્રયાગ પહોંચ્યા.

કર્ણપ્રયાગમાં અલકનેદા તથા કરણગંગાનો સંગમ થાય છે કર્ણધર મહાદેવનું મોટું મંદિર છે. તાર ટપાલની સગવડ હોવા સાથે દશઆર દુકાનો પણ છે. આસપાસના અનેક પહાડી ગામના લોકો અહીં માલ ખરીદવા આવે છે તેથી વેપારીઓ અનાજનો ઠીક સંગ્રહ હરિદ્વાર રામનગરથી મંગાવી રાખે છે. અહીંથી સપાટ ભૂમિ હિંદુસ્થાનમાં આવવાના બે રસ્તા છે; એક હરિદ્વાર અને બીજો રામનગર. અમારે રામનગરનો રસ્તો જોવાનો હોવાથી તે રસ્તે બાજે દિવસ સવારે પ્રયાણ કરી ૬ માઇલ પર આવેલી સિંઝૌલી ચટ્ટીએ રસોઇ કરી જમી ચાલી નીકળ્યા અને આદ

ખરેરી થઈ જંગલ ચડી ૧૬૧ માઈલ ચાલી આવી પહોંચ્યા.
 આખે રસ્તે ચડાઈ હતી પણ ધીમી હતી. રામનગર નજીક આ
 તોપણ મેંદ્રવારી ઝોડી જણાતી નથી. બીજે દિવસ સવારે નિયમ
 પ્રમાણે ચાલી નીકળતાં પ્રથમ થોડી ચડાઈ ચડ્યા બાદ ૧૦ માઈ-
 લની ધીમી ઉતરાઈ ઉતરી મેંદ્રવારી પહોંચ્યા વરસાદથી માટી
 ચીકણી હોવાને લીધે રસ્તામાં બહુ કીચક થઈ મળે હતો. મેંદ્ર વૈરીમાં
 રામગંગા પાર કરીને જતાં એક ખે દુકાનો આવે છે તેમ બોલે
 ઉંચકનાર મજુર, ડોળાવાળા અને ખચ્ચર બહલવાનો સનાપાળા-
 ઝોઝો નિયમ રાખ્યો છે. મેંદ્રવારીથી આગળ ચાલતાં પ્રથમ
 થોડી ચડાઈ અને પછી ઉતરાઈ વટાવતા ધોધમાર વરસાદ વરસવા
 લાગ્યો. જગ્યા જગ્યાએ પહાડમાંથી વહેતા મોટા મોટા નાળા-ગરેરા
 ઝોરથી વહેવા માંડ્યા. આગળ ચાલવું અસંભવીત જણાયું તેથી કુલ
 ૧૭૧ માઈલ ચાલી ટુટી પુટેલી અને શ્રમિત મજુરોથી ખીચોખીચ
 ભરેલી રામપુર ચટ્ટીમાં રાતવાસો કર્યો. અહીંથી સવારે વહેલા ચાલી
 નીકળી ૨૧ માઈલે બીડીઆસણ મુકામ કર્યો. આખો રસ્તો
 રામગંગાને કાંઠે કાંઠે આવેલો છે. વરસાદને લીધે પુલ તુટેલા હતા.
 ગારો પુષ્કળા હતા. પહાડો છૂટાછવાયા આવે છે તે રસ્તાથી દૂર નહીં
 જાય છે. ખેતરોમાં વાવેતર દેશની માફક થતું જણાયું. માણસો પણ
 કપડાથી સારી રીતે અંગ ઢાંકી સંવ્યવસ્થા જાળવે છે. અહીં પહાડા લેઝિલા
 વીશ પચીશ ઘર છે તેમ ત્રણચાર દુકાનો છે પણ દુકાનદારનો નિર્વાહ
 દુકાનપર જણાયો નહિ. તેઓ આઠ દશ સાથે મળી રામ-
 ગંગામાં મળતું એક મોટું વેગવાળું નદી જેવડું નાળું વહે છે
 તેમાંથી માણસો તથા ખચ્ચર ગધેડાને ઉતરાવી સામેપાર લઈ

રકારન

મતા નથી અને વ

અહીં બીજું કાંઈ ન મળતા

માકયા પાકયા એક ઉકરડાની

વિતાડી સવારે ચાલી નીકળ્યા. શરીરપ

કૌપન ભર થઇ નદી ઉતારનારને સામાન સાંપી

આંકડા બીડી નાળુ પસાર કરવા લાગ્યા. નાળ માં અડધે અ.

મેટા મેટા પથ્થર ઉલગીતા હતા અને તાણુની કાંઈ સીમા ન.

પ્રભુ કૃપાએ જેમ તેમ કિનારે પહોંચી સ્નાન કરી અપા પહેરી

રસ્તે પડ્યા. પગરખાના અભાવે કાંકરી પથ્થર લાગતા પએ ચાલવા

અશક્ત મન્યા હતા તોપણુ નિરૂપાએ ચાલુ પડતુ હતુ. હવે દિ દુસ્થા

નની સપાટ ભૂમિ નજીક આવેલા હોવાથી ગમે તેટલા થાકતા હતા

છતાં ઉત્સાહ મંદ પડતો નહિ. ૩ માઇલ ચાલતા શિરકોટ ચઢી આા.

અહીંથી રામનગર સુધી બેઠગાયા આવળ કરે છે ગાડાની પૂછપરછ

કરી પણ રસ્તો તથા પુલ તુટેલા હોવાથી કાંઈએ લા ન કહી. એક

એ જણાએ બેપરવાઈથી હા કહીતો ૩૫ માઇલના પંદર વીશ પિયા

લાકું માંગ્યું તેથી આગળ ચાલવા માંડ્યુ. દશ માઇલની અડાઇ ચડ્યા

બાદ બેઠી અડાઇ આવે છે. હવે રસ્તો સડક જેવો પહોળો તથા

ચાલુસેતો અચ્ચર ગદેડા ઉપર માલ લાવ લઇજતો પ્રુકળ વ્યવહાર

જણાયો. અહીંથી આલમોરા ૩૫ માઇલ દૂર છે એમ દર્શાવના

પથ્થર આવ્યો તેની આબુમાં આલમોરાની સડક દેખાઇ તે માળુએ

મુકી ૨૩ માઇલ ચાલતાં રાંજે ટોરામચટ્ટી પહોંચ્યા. આ રસ્તો

સમગ્રનક

તમાં શા માટે સરકો

ન હે. અમારા ધરવા પ્રમાણે

વાળ એમ થયું છે. ટોટામચદ્રીથી

૧૧. આજે રામનગર પહોંચવાનો સંકલ્પ

નનેના પગ શ્રમથી, કાંકરીના મારથી તેમ સોજે

નશકત બન્યા હતા તોય ચલાવ્યે રાખ્યું. રસ્તામાં

૧૧ પીવા માટે સડી ગયેલા ડાળીયા સિન્દાવ બીજું કાંઈ મળ
શકે તેવું હતું નહિ. મડક પહોળી દુર્ગી પણ પુલ તુટવાથી નકામી
જવા હતી કારણુ ચાર પાંચ માઇલ દેર ખાઇ બીજે રસ્તેથી આગળ
જવાનું. રામમંગા જેવી મોટી નદી વરસાદના સમયે પાર કરવાનું
માહત્ત કાઢી બની શકે તેમ નહોતું. ચાલતાં ચાલતાં વરસાદ તુટી
પડ્યો, સાંજ પડી અંધારું થઇ ગયું, બચકર જંગલ કે જે જંગલ દોહસે
માઇલના વિસ્તારવાળું છે તેમ જેમાં સિંહ, હાથી, વાઘ જેવા વિકર
પ્રાણીઓને લીધે શિકારીઓ વારંવાર શિકાર બેઠાવા આવે છે તે જંગલ
પ્રવેશ કરી અતિ વેગથી ચાલવા માંડ્યું. માણસોનો આવરો જવ
ખંધ જણાયો. માત્ર રસ્તામાં ભેંસ, બળદ વગેરે સિંહ વાઘના લ
શ્યેલા પ્રાણીઓ જોવામાં આવતા. જેની ગંધ બેહદ હતી. હવે ગ
અંધકાર થયો. રસ્તો પણ દેખાતો અંધ થયો. ભગવાનનું સ્મર
કરતા પડતા અચકતા રાતના અગીઆર વાગે રામનગ
આવી પહોંચ્યા. અમો કાઢના ભયથી તો નિર્ભય હતા પણ આ
લિમાલયની જાતના શ્રમથી અત્યંત પરિતાપ પામ્યા હતા. આજે સા

